

ROCZNIK ROCZNIK ROCZNIK ROCZNIK ROCZNIK ROCZNIK

NAUKOWO-DYDAKTYCZNY

198

PRACE GEOGRAFICZNE

PRACE
GEOGRAFICZNE
XVII

**ROCZNIK
NAUKOWO-DYDAKTYCZNY
Zeszyt 198**

Prace Geograficzne XVII

pod redakcją
ZBIGNIEWA ZIOŁO

Kraków 1998
Wydawnictwo Naukowe WSP

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓŁNOŚCI

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

Recenzenci

Prof. dr hab. EUGENIUSZ RYDZ

Prof. dr hab. ZYGMUNT SZYMLA

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1998

Redaktor: Adam Ruta

ISSN 0239-796X

ISBN 83-87513-52-0

Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków, ul. Karmelicka 41
Zam. 46/98

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA ROZWOJU

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

Pamięci dr Alicji Krakowskiej

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓŁNOŚCI

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

Wprowadzenie

Prezentowane w niniejszym tomie artykuły nawiązują do podstawowej problematyki badań społeczno-gospodarczych prowadzonych w Instytucie Geografii Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, w Zakładzie Geografii Ekonomicznej i Zakładzie Geografii Regionalnej. W ramach działalności statutowej koncentruje się ona wokół badań dynamiki zmian i współczesnych współzależności industrializacji i urbanizacji na obszarze Polski Południowej, procesów transformacji struktur przestrzennych związanych ze zmianami systemu gospodarowania oraz przemian struktur przestrzenno-ekonomicznych w II połowie XX wieku w wybranych regionach Polski i świata. Wiele miejsca poświęca się także problematyce dydaktyki geografii na poziomie akademickim.

Zawartość oddawanego do rąk Czytelników tomu jest wynikiem dotychczasowych badań pracowników naszego instytutu.

Pierwsza grupa prac obejmuje analizę zmian wybranych aspektów struktur regionalnych dokonujących się w latach zmian systemu gospodarowania. Dotyczą one: przemian miejskiej sieci osadniczej południowej Polski w okresie transformacji społeczno-gospodarczej (J. Rajman), poziomu i dynamiki starzenia się ludności w województwie krakowskim w latach 1988-1996 w świetle wybranych cech demograficznych (Z. Długosz, T. Rachwał), zmiany rolniczej bazy ekonomicznej małych miast regionu krakowskiego (A. Kwiatek-Sołtys) oraz głównych tendencji zmian w indywidualnym rolnictwie województwa skierniewickiego w latach 1988-1996 (S. Kłosowicz).

Druga grupa prac odnosi się do problematyki społeczno-gospodarczej wybranych krajów i obejmuje analizę przymusowej migracji wewnętrznej w Rosji w ostatnim półwieczu (Z. Szot), prezentację roli sektora prywatnego w rolnictwie Ukrainy (R. Rettinger), przemiany w poziomie intensywności rolnictwa Unii Europejskiej w latach 1975-1993 (R. Uliszak) oraz proces przemian demograficznych w Indiach (S. Kurek).

Tom kończy praca z zakresu dydaktyki geografii ekonomicznej na poziomie akademickim, w której zaprezentowano współczesną jej problematykę w regionalnych ćwiczeniach terenowych (M. Troc).

Niniejszy Rocznik poświęcony został pamięci naszej przedwcześnie zmarłej Koleżanki dr Alicji Krakowskiej.

Zbigniew Ziolo

Introduction

Papers presented in this publication refer to basic issues of social-economic studies conducted in the Geography Institute of the Pedagogical University in Cracow, in Economic Geography Department and Regional Geography Department. Within the statutory work they concentrate on investigating the dynamics of changes and modern correlation of industrialization and urbanization on the Southern Poland area, on the processes of spatial structures transformation connected with the changes in economy system and spatial-economic structures in the second half of 20th century in selected Poland and world regions. Much space is also devoted to geography teaching methods on the academic level.

The contents of this volume result from recent studies of our staff. The first group of papers comprises the analysis of selected aspects of regional structures occurring in the years of economy system transformations. They concern: urban settlement system changes of southern Poland during social-economic transition period (J. Rajman), the level and dynamics of aging process in Cracow voivodship in the years 1988-1996 in the light of selected demographic features (Z. Długosz, T. Rachwał), the changes of agricultural economic base in small towns of Cracow region (A. Kwiatek-Sołtys) and main tendencies of changes in individual agriculture of Skierniewice voivodship in the years 1988-1996 (S. Kłosowicz).

The second group of articles refers to social-economic issues in selected countries and covers the analysis of forced internal migrations in Russia in the last half-century (Z. Szot), presentation of the role of private agriculture sector in Ukraine (R. Rettinger), transformations in the intensity level of European Union agriculture (R. Ułiszak) and the process of demographic changes in India (S. Kurek).

The volume ends with the article in the range of economical geography teaching methods on the academic level, in which its modern problems in regional fieldwork are presented (M. Troc).

The present volume is published to commemorate our untimely died Colleague – dr Alicja Krakowska (M. Troc).

Zbigniew Ziolo

Translated by *S. Kurek*

Alicja Krakowska 1939 – 1997

W dniu 23 lutego 1997 r. zmarła dr Alicja Krakowska, doświadczony pracownik dydaktyczny i naukowy, wychowawca młodzieży, adiunkt w Zakładzie Geografii Ekonomicznej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie.

Alicja Krakowska urodziła się 8 kwietnia 1939 r. w Raciążu (woj. ciechanowski). Ukończyła studia geograficzne w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie. Pracę magisterską pt. *Procesy urbanizacyjne Nowego Sącza w latach 1950-1960* napisała pod kierunkiem prof. dr Marii Dobrowolskiej, uzyskując dyplom magistra geografii w 1965 r. Przez 3 lata pracowała w Bibliotece Katedr Geografii WSP w Krakowie, a od 1968 r. została zatrudniona na stanowisku asystenta w Katedrze Geografii Ekonomicznej. Tytuł doktora nauk przyrodniczych ze specjalizacją geografii ekonomicznej nadano Jej w 1977 r. na podstawie rozprawy *Rola kadr kwalifikowanych w procesach urbanizacji zawodowej (na przykładzie Rybnickiego Okręgu Węglowego i Wschodnioopolskiego Okręgu Przemysłowego)*. Od października tego samego roku mianowana została na stanowisko adiunkta w Zakładzie Geografii Ekonomicznej.

Działalność dydaktyczna dr A. Krakowskiej w ostatnich latach Jej życia skupiała się przede wszystkim na prowadzeniu wykładów z geografii osadnictwa i zaludnienia na studiach magisterskich i podyplomowych, wykładów w ramach przedmiotów specjalizacyjnych oraz wykładów monograficznych do seminariów magisterskich. Ponadto prowadziła zajęcia z demografii historycznej na kierunku historii.

Niezmiennie zaangażowana była w pracę społeczną i wychowawczą. Przez wiele lat pełniła funkcję opiekuna Domu Studenckiego „Belferek”, a później była koordynatorem pracy wychowawczej opiekunów domów studenckich w „miasteczku studenckim”. Dr A. Krakowska była również opiekunką kilku roczników studiów stacjonarnych i zaocznych. Opiekun DS lub opiekun roku to określenia formalne, urzędowe. W Jej rozumieniu znaczyło to: starszy kolega, powiernik, przyjaciel. Zawsze pomagała swoim wychowankom, chętnie służyła im radą, pocieszała w kłopotach, dzieliła się doświadczeniem, a ich osiągnięcia radowały Ją jak własne. Takie zachowanie wobec podopiecznych określić można „matkowaniem”, którego się nie zapomina. Utkwiła nam w pamięci także Jej codzienna krzątanina oraz zatroskanie o bieżące sprawy Zakładu lub Instytutu.

Aktywnie działała w wielu społecznych komisjach w Uczelni i poza nią. Z odaniem uczestniczyła przez kilka kadencji w pracach Uczelnianej Rady Bibliotecznej. Emocjonalne związki wynikały z faktu, że pracę swoją zaczynała właśnie jako bibliotekarka i problematyka biblioteczna znana Jej była w szczegółach. Była członkiem Kolegium Dziekańskiego (1975), przewodniczącą Rektorskiej Komisji ds. Ochrony Mienia, członkiem Rady Wydziału. Od 1987 roku pracowała w Komisji Dyscyplinarnej przy Radzie Głównej Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Funkcję tę pełniła przez dwie kadencje, aż do roku 1993. W latach 1990-1993 była także członkiem Odwoławczej Komisji Dyscyplinarnej dla Studentów przy Ministrze Edukacji Narodowej. Za sumienną pracę i duże angażowanie nagradzana była kilkakrotnie nagrodami rektorskimi i ministerialnymi. Nadto odznaczona została srebrnym Krzyżem Zasługi (1975) i Medalem Komisji Edukacji Narodowej (1996). Należała do Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Przez jedną kadencję pracowała w Komisji Rewizyjnej przy Krakowskim Oddziale PTG.

Doktor Alicja Krakowska brała aktywny udział w pracach badawczych Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, Instytutu Śląskiego, Rady Naukowo-Ekonomicznej przy Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Opolu oraz Instytutu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury w Katowicach, a w ostatnich latach Komitetu Problemów i Polityki Społecznej PAN.

W Jej pracy naukowej wyróżnić można kilka nurtów, wokół których koncentrowały się zainteresowania badawcze. Zajmowała się zmianami w poziomie wykształcenia ludności (1978), a także strukturą i rozmieszczeniem kadr kwalifikowanych, przemianami w tej strukturze oraz rolą, jaką odgrywają kadry kwalifikowane w procesach urbanizacji zawodowej (1972, 1978, 1979). W kręgu Jej zainteresowań pozostawały także monografie niektórych miast (1977, 1995, 1995), leżących na obszarze objętym przez Nią szczegółowymi badaniami. Do ciekawych prac należą opracowania poświęcone typologii rozwoju demograficznego wybranych miast (1987), a także typologii wsi (1983).

Problematyką, która zawsze przewijała się w jej badaniach były ruchy migracyjne (1968, 1980, 1987, 1987, 1993, 1994). Ostatnie Jej opracowanie naukowe, wykonane dla Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych (Komitet Problemów i Polityki Społecznej PAN) w Warszawie, dotyczyło współczesnych migracji ludności w województwie krakowskim. Choroba nie pozwoliła Jej zrealizować ambitnych planów dokończenia rozpoczętych badań nad współczesnymi migracjami zagranicznymi ludności Podhala.

Odszedł z naszego grona Człowiek o dużym doświadczeniu badawczym, w pełni sił twórczych. Odeszła osoba, która swoją aktywną działalnością, wrażliwością na kłopoty ludzkie, chęcią niesienia pomocy i rad zapisała się w pamięci tych, którzy Ją znali. Straciliśmy serdeczną koleżankę, lecz pamięć o Niej pozostanie na zawsze.

Marek Troc

BIBLIOGRAFIA PRAC DR ALICJI KRAKOWSKIEJ

(opracowała Krystyna Banaśkiewicz-Cabaj)

1. Dojazdy do pracy w wybranych zakładach przemysłowych województwa opolskiego (A... K..., G. [wł. Jan] Karbownik, Z. Klimas, A. Walusiak; praca zb. pod kier. M. Dobrowolskiej. *Mater. Stud. Opol.* 1966 R. 8 z. 14 s. 5-67, *tabl.*
2. Z badań nad kierunkami kształcenia młodzieży wiejskiej w powiecie raciborskim. *Stud. Społ.-Ekon.* 1968 T. 1 s. 254-279, *tabl. bibliogr.*
3. Z badań nad migracjami ludności wiejskiej województwa opolskiego (J. Rajman, A... K... *Mater. Stud. Opol.* 1968 R. 10 z. 17 s. 103-147, *tabl. tab.*
4. Indeks autorski, indeks rzeczowy, bibliografia (A... K... // W : Słownik ekonomiczno-geograficzny : materiały dla studentów i nauczycieli geografii / pod red. M. Dobrowolskiej, B. Kortusa, L. Pakuły, J. Rajmana. - Kraków : Wydaw. Nauk. WSP, 1969. - S. 73-97.
5. Przemiany w strukturze społeczno-zawodowej ludności wiejskiej pod wpływem nowych inwestycji przemysłowych : (na przykładzie Rybnickiego Okręgu Węglowego). *Rocz. Nauk.-Dydak. WSP Kraków* 1970 [wyd. 1971] z. 40 Pr. Geogr. 5 s. 263-272, *tab., bibliogr. Sum. Rez.*
6. Powiat kozielski jako pozarolny rynek pracy. *Fol. Geogr.* 1972 Ser. *Geogr.-Oecon.* vol. 5 s. 99-120, *tab., wyk. Sum.*
7. Zróżnicowanie zawodowe ludności w wybranych wsiach powiatu kozielskiego (A... K... // W : Ziemia Kozielska : studia i materiały / pod red. J. Kroszela. T. 2. - Opole : Inst. Śląski, 1972. - S. 85-99, *tab.*
8. Sprawozdanie z praktyki studentów geografii WSP w Związku Radzieckim (A... K..., J. Lach. *Rocz. Nauk.-Dydak. WSP Kraków* 1974 z. 55 Pr. Geogr. 6 s. 203-208. *Sum. Sod.*
9. Nie jesteśmy pionkami na szachownicy / A... K... - [Głos w dysk.]. *Student* 1977 nr 22 s. 8-9.
10. Nowy Sącz i jego funkcje / A... K..., J. Rajman. *Rocz. Sądce.* 1974-1977 T. 15/16 s. 43-66, *tab.*
11. Skorowidz nazw geograficznych / oprac. A... K... // W : Skarżysko-Kamienna : studia i materiały / pod red. M. Dobrowolskiej, J. Rajmana, T. Ziętary. - Kraków : Wydaw. Nauk. WSP, 1977. - (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej ; T. 18). - S. 259-263.
12. Zmiany w strukturze zawodowej jako wykładnik poziomu urbanizacji wsi : (na przykładzie Rybnickiego Okręgu Węglowego i Wschodnioopolskiego Okręgu Przemysłowego). *Rocz. Nauk.-Dydak. WSP Kraków* 1977 z. 62 Pr. Geogr. 7 s. 23-44, *mapy, tab., wyk., bibliogr.*
13. Przemiany w strukturze kadr kwalifikowanych w Rybnickim Okręgu Węglowym i Wschodnioopolskim Okręgu Przemysłowym. *Zesz. Bad. Rejon. Uprzem. PAN* 1978 nr 68 s. 147-175.
14. Rola Tarnobrzckiego Kombinatu Siarkowego w zmianach struktury kształcenia i zatrudnienia młodzieży / A... K... // W : Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzckiego Rejonu Uprzemysłowanego / pod red. Z. Ziolo. - Warszawa : Państw. Wydaw. Nauk., 1978. - (Problemy Rejonów Uprzemysłowanych). - S. 199-213.
15. Rola kadr kwalifikowanych w procesie urbanizacji zawodowej : (na przykładzie Rybnickiego Okręgu Węglowego i Wschodnioopolskiego Okręgu Przemysłowego). [streszcz. rozpr. doktor.]. *Dok. Geogr.* 1979 z. 6 s. 60-62.
16. Rola migracji w przemianach struktury społeczno-ekonomicznej ludności wiejskiej Rybnickiego Okręgu Węglowego. *Zesz. Bad. Rejon. Uprzem. PAN* 1980 nr 73 s. 222-243.
17. Hasła dotyczące geografii ludności i indeks rzeczowy / A... K... // W : Słownik geograficzno-ekonomiczny / pod red. L. Pakuły i J. Rajmana. - Kraków : Wydaw. Nauk. WSP, 1982.
18. Typologia wsi ROW i WOOP w świetle poziomu kwalifikacji siły roboczej. *Rocz. Nauk.-Dydak. WSP Kraków* 1983 z. 88 Pr. Geogr. 10 s. 155-175, *rys., tab.*
19. Zróżnicowanie poziomu zurbanizowania obrzeża Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. *Fol. Geogr.* 1983 Ser. *Geogr.-Oecon.* vol. 15 s. 69-84, *mapy, tab. Sum.*

20. Gesellschaftlich-demographische Wandlungen in der äusseren Zone des Oberschlesischen Industriebezirkes / A... K... // W : Territoriale Struktureffekte der Ballungsgebiete. - Dresden : Pädagogische Hochschule, 1985. - (Dresdner Reihe zur Forschung ; 12). - S. 125 - 134.
21. Typy rozwoju demograficznego miast w województwach nadodrzańskich. *Spraw. z Pos. Kom. Nauk PAN Kraków 1985* [wyd. 1987] T. 29 z. 1-2 s. 69-70.
22. Ćwiczenia ze „Wstępu do geografii” / A... K..., A. Prochownikowa // W : Ćwiczenia na studiach geograficznych / [red. S. Zając, Z. Ziolo]. - Kraków : Wydaw. Nauk. WSP, 1987. - (Problemy Studiów Nauczycielskich ; 3). - S. 38 - 47.
23. Kierunki migracji ludności / A... K... // W : Przemiany demograficzne woj. bielskiego w latach 1975 - 1986 / [pod red. Z. Ziolo]. - Bielsko-Biała : Woj. Urząd Statyst., 1987. - S. 77 - 93 ; mapy, tab.
24. Rola migracji w procesach urbanizacyjnych Tarnobrzega / A... K... // W : Problemy funkcjonowania Tarnobrzęskiego Okręgu Siarkowego : konferencja naukowa : streszczenia referatów / pod red. Z. Ziolo. - Baranów Sandomierski, 1987. - S. 24 - 25.
25. Rola migracji w procesie zaludnienia miast i gmin / A... K... // W : Przemiany demograficzne woj. bielskiego w latach 1975 - 1986 / [pod red. Z. Ziolo]. - Bielsko-Biała : Woj. Urząd Statyst., 1987. - S. 73 - 76.
26. Typologia rozwoju demograficznego miast w okręgach przemysłowych Nadodrza. *Rocz. Nauk.-Dydak. WSP Kraków 1987* z. 112 Pr. Geogr. 11 s. 191 - 205, tab. wyk.
27. Zróżnicowanie wielkości i nasilenia procesów migracyjnych w strukturze przestrzennej woj. bielskiego / J. Białoń, A... K... // W : Przemiany demograficzne woj. bielskiego w latach 1975 - 1986 / [pod red. Z. Ziolo]. - Bielsko-Biała : Woj. Urząd Statyst., 1987. - S. 51 - 72 ; mapy, tab.
28. Demografické izmenenija v Rybnickom Ugoľnom Okrúge v godi 1975 - 1985 / A... K... // W : Die gegenwärtigen Funktionierungsprobleme der ökonomischen Strukturen der Oberschlesischen Ballung und des Ballungsgebiets von Dresden : Materialien für die Tagung der Forschungsgruppen von Ökonomischen Geographen aus den Pädagogischen Hochschulen in Kraków und Dresden, 27 - 29 November 1988. - Kraków : Wydaw. Nauk. WSP, 1988. - S. 65 - 80. - Streszcz.
29. Współczesne migracje ludności wiejskiej Podhala. *Spraw. z Pos. Kom. Nauk. PAN Kraków 1991* [wyd. 1993] T. 35 z. 1-2 s. 235 - 236.
30. Mobilność ludności w Polsce Południowo - Wschodniej. *Spraw. z Pos. Kom. Nauk. PAN Kraków 1992* [wyd. 1994] T. 36 z. 1-2 s. 83 - 84.
31. Emigracja zagraniczna na Podhalu w latach 1975 - 1988 / A... K... // W : Studia nad przemianami Podhala / red. B. Górz. - Kraków : Wydaw. Nauk. WSP, 1994. - (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej ; T. 172). - S. 69 - 91 ; mapy, ryc., tab. Sum.
32. Ruchliwość ludności w Polsce Południowo - Wschodniej. *Rocz. Nauk.-Dydak. WSP Kraków 1994* z. 170 Pr. Geogr. 15 s. 87 - 95, ryc., tab.
33. Ruchliwość przestrzenna mieszkańców wsi podhalańskich / A... K... // W : Studia nad przemianami Podhala / red. B. Górz. - Kraków : Wydaw. Nauk. WSP, 1994. - (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej ; T. 172). - S. 41 - 68 ; ryc., tab. Sum.
34. Zmiany w zaludnieniu Podhala w latach 1931 - 1988 / A... K... // W : Studia nad przemianami Podhala / red. B. Górz. - Kraków : Wydaw. Nauk. WSP, 1994. - (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej ; T. 172). - S. 13 - 40 ; ryc., tab. Sum.
35. Ludność / A... K... // W : Historia Starego Sącza / pod red. F. Kiryka. T. 2 : 1939 - 1980. - Kraków : Wydaw. Secesja, 1995. - S. 113 - 151 ; rys., tab., wyk.
36. Maria Dobrowolska (1895 - 1984) / A... K..., K. Banaśkiewicz-Cabaj // W : Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce : lata 1918 - 1993. T. 3 : Badacze. - Łódź, 1995. - S. 20 - 22.
37. Rozwój demograficzny / A... K... // W : Dębica : zarys dziejów miasta i regionu / pod red. J. Buszki i F. Kiryka. - Kraków : Wydaw. Secesja, 1995. - S. 653 - 676 ; tab., wyk.

Prace nie publikowane

38. Procesy urbanizacyjne Nowego Sącza w latach 1950 - 1965. - Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie Katedra Geografii Ekonomicznej, 1965. - 125 s., 4 mapy, 23 tab., 75 poz. bibliogr. [maszyn.]. Praca magisterska. - Promotor : Prof. dr Maria Dobrowolska.
39. Rola kadr kwalifikowanych w procesach urbanizacji zawodowej : (na przykładzie Rybnickiego Okręgu Węglowego i Wschodniopolskiego Okręgu Przemysłowego). 1977, 276 s., 16 map, 44 tab., 12 wykr., 56 zał. Maszyn. rozpr. doktor. (11.07.1977). Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie Instytut Geografii Zakład Geografii Ekonomicznej. Promotor : doc. dr hab. Jan Rajman.
40. Rozmieszczenie geograficzne absolwentów szkół wyższych Makroregionu Południowo-Wschodniego : (rocznik 1979) / J. Rajman, A... K..., M. Skwirut, M. Szelińska-Kukulak. - Kraków : Urząd Miasta Krakowa, 1981. - 28 s., 34 tabl., 5 map. - Biuro Rady Nauki i Techniki Makroregionu Południowo-Wschodniego. - [Maszynopis powiel. w 70 egz.].
41. Zmiany w strukturze miast i rozmieszczeniu ludności miejskiej Nadodrza / J. Rajman, A... K... // Raport z badań PR-7, grupa tematyczna VI. - Opole : Inst. Śląski, 1982. - 12 s., 5 tab., 2 mapy.
42. Rozwój ludności miast i procesy urbanizacyjne w Nadodrzu / J. Rajman, A... K... // Raport z badań PR-7, grupa tematyczna VI. - Opole : Inst. Śląski, 1983. - 24 s., 5 map.
43. Rozwój ludności miejskiej i wiejskiej Nadodrza w latach 1946-1980 oraz prognoza na rok 2000 / J. Rajman, A... K..., Z. Ziolo // Raport z badań PR-7, grupa tematyczna VI. - Opole : Inst. Śląski, 1984. - 19 s., 10 tab., 5 map.
44. Bibliografia stanu badań nad przemianami społeczno-ekonomicznymi województwa tarnobrzeskiego / A... K..., M. Troc // Praca wykonana w ramach RPBP nr III. 45. - Kraków, 1986.
45. Stan badań nad przemianami społeczno-ekonomicznymi województwa tarnobrzeskiego / Z. Ziolo, A... K... // Praca wykonana w ramach RPBP nr III. 45. - Kraków, 1986.
46. Tendencje zmian w strukturze szkolnictwa zawodowego na tle rozwoju regionu tarnobrzeskiego / A... K... // Praca wykonana w ramach RPBP nr III. 45. - Kraków, 1986.
47. Planowy rozwój miast jako centrów regionalnych, rola migracji w procesach urbanizacyjnych Tarnobrzeskiego Okręgu Siarkowego, założenia metodologiczne / A... K... // Praca wykonana w ramach CPBP nr 04.10.04. - Kraków, 1986.
48. Rola migracji w procesach urbanizacyjnych Tarnobrzega / A... K... // Praca wykonana w ramach CPBP nr 04.10.04. - Kraków, 1986.
49. Przemiany w elementach przyrostu rzeczywistego ludności województwa tarnobrzeskiego w latach 1976 - 1985 / A... K... // Praca wykonana w ramach RPBP nr III. 45. - Kraków, 1987.
50. Prognoza tendencji rozwoju Zagłębia Siarkowego do roku 2010 / praca zb. pod red. Z. Ziolo ; aut. J. Lach, M. Woźniak, A... K..., J. Szeja, Cz. Szewczyk, J. Klich, I. Turczyn-Ziolo, M. Kusak // Praca wykonana w ramach CPB nr 1.7.14. - Kraków, 1989. - 216 s.
51. Problematyka przemian demograficznych na wybranych przykładach z Polski południowo-wschodniej / A... K... // Referat na konferencję naukową „Przemiany przestrzennych struktur społeczno-gospodarczych Polski Południowo-Wschodniej”, Kraków 14-15 grudnia 1992 / [org.] Sekcja Gosp. Przestrz. Kom. Nauk Ekonom. PAN Oddz. w Krakowie, Inst. Geogr. WSP.
52. Migracje ludności województwa krakowskiego / A... K... // Praca wykonana na zlecenie Instytutu Pracy i Polityki Społecznej PAN. - Kraków, 1996.

Noty biograficzne

1. Alicja Krakowska / W : Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce (lata 1918 - 1993). - T. 3 : Badacze / red. Stanisław Liszewski. - Łódź : Pol. Tow. Geogr. Kom. Geogr. Osadn. i Ludności, 1995. - S. 89-90.
2. Alicja Krakowska (1939 - 1997) / M. Troc. *Czas. Geogr.* 1997 T. 68 z. 2 s. 253.
3. Dr Alicja Krakowska (1939 - 1997) / M. Troc. *Geogr. w Szk.* 1997 R. 50 nr 3 s. 185.
4. Dr Alicja Krakowska (1939 - 1997) / M. Troc // W : Informator o działalności Krakowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Geograficznego / red. Zygmunt Górka. - Kraków : PTG Oddz. w Krakowie, 1997. - S. 113.

JAN RAJMAN

Miejska sieć osadnicza południowej Polski w okresie transformacji społeczno-gospodarczej kraju

Transformacja systemowa, która dokonuje się w Polsce po 1989 r. jest źródłem wielu nowych zjawisk w życiu społeczno-gospodarczym kraju, w tym także w zachowaniu się regionalnych układów osadniczych. Szczególnych przykładów takich zmian dostarcza również obszar południowych województw kraju, od bielskiego na zachodzie po przemyskie na wschodzie, pokrywający się w zasadzie z prawobrzeżną częścią dorzecza górnej Wisły. Podstawową cechą wyróżniającą rozpatrywane regiony jest dominacja obszarów górskich i pogórskich, z którymi związany jest specyficzny typ zagospodarowania przestrzeni (Górz, Rajman 1988), jak również historycznie wykształcony model miejskiej sieci osadniczej (Rajman, 1983).

Charakterystyczną cechą miejskiej sieci osadniczej południowej Polski jest duża stabilność jej ogniw. Spośród 91 miast istniejących współcześnie, aż 53 to miasta o genezie średniowiecznej, powstałe do końca XV wieku. W następnych dwóch stuleciach sieć osadnicza wzbogaciła się o 15 miast, okres zaś wczesnego uprzemysłowienia ziem polskich (XVIII-XIX w.) przyczynił się do powstania 9 miast (spośród nich Biała, z prawami z 1723 r., została w 1951 r. połączona ze znacznie starszym Bielskiem w jeden organizm miejski). W XX w. powstało w południowych obszarach kraju łącznie 15 nowych miast (nie licząc reaktywowania dawnych praw miejskich w 9 ośrodkach). Zasadnicze zręby miejskiej sieci osadniczej południowej Polski wykształciły się więc jeszcze w okresie poprzedzającym rozwój przemysłu fabrycznego, czyli do początków XVIII w. Przemysł, który był podstawowym czynnikiem miastotwórczym dla dużej liczby miast w kraju, w omawianych regionach południowych wykreował właściwie tylko 7 małych ośrodków (w XVIII w. powstały Andrychów i Biała, w XX w. zaś Chełmek, Jedlicze, Krzeszowice, Sułkowice i Świątniki Górne – wszystkie przekształcone z dawnych wsi). W wielu innych miastach,

z największymi włącznie, industrializacja doprowadziła jednak do powstania silnej bazy ekonomicznej, której załamanie nastąpiło właściwie dopiero w okresie współczesnej transformacji gospodarczej.

Prezentowany obszar kraju charakteryzuje się relatywnie niskim poziomem formalnego zurbanizowania, co nie odpowiada gęstej na ogół sieci osadnictwa miejskiego. Sieć ta obejmuje aktualnie 91 ośrodków o różnej genezie (tabela 1), uzupełnia ją zaś zbiór 66 byłych miast, które swój formalny status utraciły w większości w okresie międzywojennym.

Tabela 1. Miejska sieć osadnicza południowej Polski (1997 r.)

Województwo	Liczba		Wskaźnik zagęszczenia miast		
	miast	b.miast	na 10 000 km ²	km ² /1 miasto	% ludn.m.
bielskie	18	3	48,6	205,8	48,3
krakowskie	13	3	36,9	250,3	68,5
krośnieńskie	12	16	21,0	475,2	35,0
nowosądeckie	14	6	25,1	398,3	35,5
przemyskie	11	14	24,8	403,4	39,6
rzeszowskie	13	11	29,6	338,2	42,0
tarnowskie	10	13	24,1	415,1	35,8
Polska południowa	91	66	29,1	343,1	46,7
Polska	870	520	27,8	359,4	68,1

Źródło: *Ludność wg płci, wieku, województw, miast i gmin w 1997 r.*, Warszawa, GUS 1997; *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. I, 1965, t.II, 1967, Warszawa, PWN; przeliczenia własne J.R.

Dla znacznej części miast rozpatrywanego obszaru południowej Polski istotne zmiany przyniosła przeprowadzona w 1973 r. reforma podziału administracyjnego stopnia podstawowego. W jej wyniku reaktywowano bowiem gminy jako jednostki administracyjne najniższego szczebla, lokując ich siedziby również w małych miastach. Ośrodkami gminnymi zostało wówczas także 47 byłych miast, a więc 71,2% ogółu, co wydatnie poprawiło ich administracyjno-funkcjonalne kontakty z najbliższym zapleczem. Równocześnie jednak, w związku z likwidacją w 1975 r. powiatów, 28 miast południowej Polski utraciło swą dotychczasową rangę administracyjną w sieci osadniczej. Chociaż zlokalizowano w nich siedziby gmin, to tracąc funkcje powiatowe wiele z tych ośrodków zostało wytraconych na dłuższy czas z dotychczasowego tempa rozwoju. Nadal jednak ośrodki te znajdowały się w korzystniejszej sytuacji niż większość małych miast, gdyż dysponowały one szeregiem instytucji o zasięgu ponadlokalnym, głównie w sferze infrastruktury społecznej. Dla pięciu byłych miast powiatowych zmiana podziału administracyjnego kraju z czerwca 1975 r. oznaczała z kolei awans do rangi ośrodka wojewódzkiego, co przyczyniło się do istotnego poszerzenia profilu ich bazy ekonomicznej oraz przyspieszonego rozwoju demograficznego.

W rozpatrywanym okresie transformacji społeczno-gospodarczej kraju sieć miast południowej Polski zwiększyła się jedynie o 4 małe ośrodki, spośród których w trzech (Alwernia w woj. krakowskim, Narol w woj. przemyskim i Nowy Wiśnicz w woj. tarnowskim) było to równoznaczne z przywróceniem utraconych w 1934 r. praw miejskich. Jedynym faktycznie nowym miastem były zatem w tej grupie podkrakowskie Świątniki Górne, awansowane do rangi miasta z początkiem 1997 roku (Kwiatek-Sołtys, 1997).

W omawianym okresie zmieniła się jednak poważnie sytuacja prawno-ekonomiczna wszystkich miast. W dobie kształtującej się coraz wyraźniej gospodarki rynkowej i odpowiednio do realizowanej polityki samorządu terytorialnego, miasta te odzyskują bowiem możliwość samodzielnego gospodarowania, bez ingerencji ze strony centralnych lub regionalnych władz planistycznych. Pośrednim potwierdzeniem tej zmiany mogą być zasady konstruowania miejsko-gminnych i miejskich budżetów, a także założenia zawarte w opracowywanych strategiach rozwoju gospodarczego konkretnych miast i gmin miejsko-wiejskich.

Wspomniany już i zaniżony, w porównaniu z potencjałem demograficznym i ekonomicznym charakteryzowanych województw, poziom zurbanizowania jest w dużej części konsekwencją historycznego rozwoju sieci osadniczej, ale również i rezultatem pryncypiów polityki powojennego uprzemysłowienia kraju. Rola czynnika historycznego widoczna jest m.in. w przetrwałej sieci małych miast, wpływ zaś czynnika polityczno-gospodarczego przejawia się przede wszystkim w załamaniu się tendencji rozwojowych wielu wyspecjalizowanych przed 1989 r. przemysłowych rynków pracy, a w dalszej konsekwencji w słabszej dynamice ludnościowej odpowiadających im miast.

Miejska sieć osadnicza omawianych województw składa się z ogniw o bardzo zróżnicowanej strukturze wielkościowej (tabela 2). Miasta te skupiają łącznie tylko 46,7% ogółu ludności, a więc znacznie poniżej wartości wskaźnika krajowego (61,9% w 1997 r.). Duże regionalne rozpiętości udziału ludności miejskiej (woj. krakowskie 68,5%, woj. krośnieńskie 35,0%) nie odzwierciedlają jednak faktycznych stosunków osadniczych, gdyż na wielkość pierwszego z tych wskaźników wpływa przede wszystkim potencjał demograficzny wielkomiejskiego Krakowa.

W charakteryzowanej sieci funkcjonuje do dziś wiele małych miast o zaludnieniu poniżej 10 tys. osób. W 51 miastach tej kategorii mieszka 10,7% ludności miejskiej południowej Polski, podczas gdy średnio w kraju 8,9%. W grupie tej przeważają jednak miasta bardzo małe, o jednostkowym zaludnieniu poniżej 5 tys. osób (najmniejszym miastem są zarazem najmłodsze Świątniki Górne – 2015 mieszkańców w 1997 r.). Sieć tych typowo lokalnych ośrodków (łącznie jest ich 27) przetrwała we wszystkich województwach, poza nowosądeckim, w którym ta kategoria reprezentowana jest tylko przez jedno miasto – Jordanów. Zróżnicowany jest również udział ludności mieszkającej w tych miasteczkach – przy średnim dla całej południowej Polski wynoszącym 3,6%, przekracza on w woj. przemyskim 7,7%, w krośnieńskim zaś 10,1% w stosunku do ogółu ludności miejskiej (przeciętnie w kraju wynosi 3,3%).

Tabela 2. Struktura miejskiej sieci osadniczej południowej Polski

Klasy wielkości miast	1990		1997	
	Wskaźniki udziału			
	miast	ludności m.	miast	ludności m.
do 5,0 tys.	29,9	3,7	29,7	3,6
5,1 do 10,0 tys.	26,4	6,7	26,4	6,7
10,1 do 20,0 tys.	19,6	10,5	20,8	11,6
20,1 do 50,0 tys.	16,1	20,6	15,4	20,5
50,1 do 100,0 tys.	3,4	8,6	3,3	8,8
ponad 100 tys.	4,6	49,9	4,4	48,8
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1991*, Warszawa GUS, *Ludność wg płci...*, op. cit.; przeliczenia własne J. R.

Kategorię wspomnianych małych miast uzupełnia sieć 19 ośrodków o zaludnieniu 10-20 tys. mieszkańców. Prawie 3/5 tych miast to były ośrodki powiatowe, a więc miasta o dobrze już wykształconych powiązaniach z zapleczem. Miasta tej kategorii wielkościowej skupiają 11,6% ludności miejskiej południowej Polski, a więc nieco więcej niż przeciętnie w kraju (10,8% w 1997 r.). Łącznie zatem najgęstsza w omawianych województwach sieć małych miast skupia 21,9% ludności miejskiej, co jest wskaźnikiem wyższym od średniej dla miast Polski (19,7% w 1997 r.).

Każda sieć osadnicza, w tym również sieć miejska południowej Polski, charakteryzuje się określonym uporządkowaniem, którego odzwierciedleniem jest hierarchia poszczególnych ogniw. Dobrą ilustracją całego rozpatrywanego podzbioru miast średnich i dużych, a więc najważniejszych ogniw w sieci osadniczej, mogą być wskaźniki odniesienia miast największych do zajmujących kolejną lokatę w charakteryzowanej sieci ($M_1:M_2$ oraz $M_2:M_3$). Interpretacja tych wskaźników obliczonych dla danych z 1990 i 1997 r. pokazuje, że przedstawiany obszar południowej Polski odznacza się dużym zróżnicowaniem tych relacji, na co wskazuje poniższe zestawienie, a w nim nietypowa sytuacja woj. krakowskiego.

Województwo	$M_1:M_2$		$M_2:M_3$	
	1990	1997	1990	1997
bielskie	4,02	4,08	1,22	1,18
krakowskie	31,43	30,43	1,35	1,36
krośnieńskie	1,24	1,19	1,10	1,07
nowosądeckie	2,40	2,43	1,11	1,13
przemyskie	1,64	1,65	2,64	2,54
rzeszowskie	2,47	2,50	3,57	3,58
tarnowskie	2,60	2,50	1,59	1,64
Polska południowa	4,14	4,10	1,18	1,12

O ile bowiem Kraków jest ponad czterokrotnie większy od zajmującego drugie miejsce w rozpatrywanym zbiorze miast Bielska-Białej, to w stosunku do drugiego miasta we własnym regionie – Skawiny – wykazuje już ponad 30-krotną przewagę. W pozostałych regionach prymat ośrodka wojewódzkiego nie jest już tak duży, jakkolwiek także zróżnicowany. Obliczone relacje pokazują dodatkowo, że np. w woj. rzeszowskim brakuje wyraźnie jednego ogniwa w strukturze wielkościowej sieci osadniczej (między liczącym 64 tys. mieszkańców Mielcem a osiemnastotysięcznym Łańcutem). Podobną sytuację mamy w woj. przemyskim, w którym to regionie drugie miasto – Jarosław – jest ponad 2,5-krotnie większe od zajmującego trzecią lokatę Przeworska.

Podstawowym układem odniesienia w badaniach struktur przestrzennych różnych systemów społeczno-ekonomicznych, w tym osadniczych, jest realna przestrzeń geograficzna (Zioło, 1997). Odnosząc charakterystyki liczbowe (liczba miast) do powierzchni podstawowych jednostek terytorialnych uwzględnionych w konkretnym badaniu (województw) możemy ustalić ogólny zarys koncentracji przestrzennej interesującego nas zjawiska.

Statystycznym wyznacznikiem gęstości miejskiej sieci osadniczej każdego regionu mogą być zatem średnie rozmiary terytorium przypadającego na 1 miasto (odwrotnością tego wskaźnika jest liczba miast przypadająca na 10 tys. km²). O ile ostatni wskaźnik daje stosunkowo łatwą orientację co do stopnia umiastowienia regionu, o tyle wskaźniki obszaru pozwalają na uchwycenie stopnia dostępności do usług miejskich, a te, jak wiadomo, zależą od rangi miasta w sieci osadniczej. Dlatego też w bardziej szczegółowych charakterystykach warto odnośne wyliczenia uzupełnić o wartości dla różnych kategorii wielkościowych miast.

Obszar południowej Polski, traktowany jako całość, charakteryzuje się nieco korzystniejszymi, w stosunku do średnich krajowych, wartościami wskaźników zagęszczenia miejskiej sieci osadniczej. Rozkład regionalny tych wskaźników dowodzi jednak dużego zróżnicowania poszczególnych województw. W teoretycznie najdogodniejszej sytuacji znajdują się mieszkańcy województw bielskiego i krakowskiego, w których to regionach wskaźniki zagęszczenia miast bardzo wyraźnie odbiegają od średnich dla kraju. Na drugim biegunie pozostają mieszkańcy typowych województw górskich i pogórskich, przy relatywnie najrzadszej sieci miast w woj. krośnieńskim (tabela 1). W tym też regionie realny dostęp mieszkańców wsi do usług miejskich jest najbardziej utrudniony, na co dodatkowo wpływa sama struktura wiejskiej sieci osadniczej, mocno przerzedzonej w wyniku powojennych procesów wysiedlenia ludności łemkowskiej i ukraińskiej.

W rozpatrywanym okresie transformacji gospodarczej (1990-1997) miasta południowej Polski zwiększyły nieznacznie, bo o 2,1% stan swego zaludnienia, co wiązać można częściowo z ich słabszą początkowo kondycją ekonomiczną. Warto jednak podkreślić, że był to wzrost szybszy od średniego dla miast kraju, wynoszącego tylko 1,2%.

Przyrost ludności miejskiej nie rozkładał się jednak równomiernie ani w odniesieniu do rangi ośrodków w sieci osadniczej, ani w stosunku do ich rozmieszczenia regionalnego. Na 89 analizowanych miast (poza obliczeniami pozostały Narol i Świątniki Górne, najpóźniej awansowane do kategorii miejskiej) w 11 zanotowano spadek, w dalszych zaś 10 stabilizację zaludnienia. W pierwszej z tych grup znalazły się 3 ośrodki regionalne (Bielsko-Biała, Kraków i Krosno), w drugiej zaś 2 miasta wojewódzkie (Przemyśl i Tarnów). W grupie najważniejszych ośrodków miejskich znaczniejszy wzrost zaludnienia wystąpił jedynie w Rzeszowie (o 5,2%) i Nowym Sączu (o 6,2%).

Najliczniejsza grupa ośrodków rozwojowych, obejmująca 68 miast południowej Polski, również nie była jednolita. Znalazły się w niej bowiem z jednej strony miasta o umiarkowanym wzroście, do 5,0% (36 ośrodków, w tym 16 byłych miast powiatowych), z drugiej zaś miasta dynamiczne, których zaludnienie w latach 1990-97 zwiększyło się o ponad 10%. Grupa ta, obejmująca 12 ośrodków, składała się jednak wyłącznie z miast małych, liczących poniżej 10 tys. mieszkańców (w tym jeden był ośrodek powiatowy – bieszczadzkie Lesko). Najwyższe wskaźniki wzrostu charakteryzowały w tej grupie miast Radomyśl Wielki (wzrost o 37,2%), Dynów (28,2%), Sieniawę (26,4%) i Krzeszowice (21,4%). We wszystkich tych miastach wystąpiły jednak w rozpatrywanym okresie niewielkie zmiany granic administracyjnych.

Nieco odmienny rozkład wskaźników wzrostu otrzymamy, jeśli rozważany zbiór miast południowej Polski zestawimy według grup wielkości. Najwyższym tempem wzrostu charakteryzowały się bowiem miasta liczące od 10 do 20 tys. mieszkańców, a więc klasyczne ośrodki ponadlokalne, o dobrze już nieraz wykształconych funkcjach subregionalnych. Na wartość tego wskaźnika (11,4% w latach 1990-1997) wpłynęło jednak w znacznym stopniu przesunięcie do tej grupy wielkościowej 2 miast z grupy niższej (Krzeszowice w woj. krakowskim i Ustrzyki Dolne w woj. krośnieńskim).

W latach 1990-1997 wystąpił wprawdzie nieznaczny wzrost koncentracji ludności w miastach liczących 10-20 tys. mieszkańców (z 10,5% do 11,6% ogółu ludności miejskiej), wywołany przekształceniami ich bazy ekonomicznej, nie spowodowało to jednak oczekiwanego przesunięcia części tych miast do wyższej grupy (20-50 tys.). Proces taki zarysował się natomiast w grupie najniższej (do 5 tys. mieszkańców), z której 3 miasta (Dynów, Muszyna i Radymno) znalazły się w przekroju 1997 r. w grupie wyższej (5-10 tys.). Do kategorii ośrodków liczących ponad 10 tys. mieszkańców awansowały jedynie wspomniane Krzeszowice i Ustrzyki Dolne. Pozytywnym przejawem zmian w lokalnej sieci osadniczej było również przesunięcie się 4 najmniejszych miast południowej Polski, liczących w 1990 r. jeszcze poniżej 2 tys. mieszkańców, do grupy najliczniejszej, obejmującej ośrodki od 2,1 do 5 tys. mieszkańców (w 1997 r. jedynym miastem poniżej 2 tys. mieszkańców pozostał Cieszanów w woj. przemyskim).

Tempo wzrostu liczby ludności miejskiej w przekroju regionalnym było także zróżnicowane, wskaźniki dynamiki dla okresu 1990-1997 zamykały się bowiem w przedziale od 99,8 (woj. krakowskie) do 105,0 (woj. przemyskie i rzeszowskie). Na spadek zaludnienia miejskiego w woj. krakowskim rzutowała przede wszystkim sytuacja demograficzna samego Krakowa, którego liczba mieszkańców zmniejszyła się z 750 540 osób w 1990 r. do 739 876 osób w 1997 r. Swego rodzaju ciekawostką może być fakt utrzymywania się w Krakowie, począwszy od 1992 r., ujemnych wartości przyrostu naturalnego. W całym zbiorze miast południowej Polski taki układ przyrostu występuje ponadto jedynie w Cieszynie i niewielkich, podkrakowskich Słomnikach. W znacznie większej liczbie miast odnotowano natomiast w rozpatrywanym okresie transformacji gospodarczej ujemne saldo migracyjne (łącznie w 19 miastach, w tym w 6 byłych ośrodkach powiatowych). Ten układ wiązać należy z załamaniem się niektórych miejskich rynków pracy oraz bardzo niskim tempem budownictwa mieszkaniowego.

Rozpatrując składowe wzrosty zaludnienia miejskiego według typologii J.W. Webba stwierdzić należy, iż w przekroju 1995 r. (dla którego posiadamy ostatnie, porównywalne dane dla całego zbioru miast) dominowały miasta rozwojowe, reprezentujące typ C (28 ośrodków, w tym 6 byłych miast powiatowych) i typ B (27 ośrodków, w tym aż 14 byłych miast powiatowych). Najwięcej ośrodków miejskich o dynamicznym rozwoju (suma przyrostu naturalnego i przewyższającego go salda migracyjnego) odnotowano w woj. bielskim (8 miast), przemyskim (6 miast) i rzeszowskim (5 miast). Najliczniejsza grupa miast typu B (suma przyrostu naturalnego i niższego od niego, dodatniego salda migracyjnego) wystąpiła w woj. nowosądeckim (8 ośrodków) i rzeszowskim (6 miast). Trzecią pod względem częstotliwości występowania grupę stanowiło 13 miast (w tym aż 9 byłych ośrodków powiatowych), które reprezentowały typ A (dodatni przyrost naturalny i ujemny przyrost migracyjny, saldo jednak dodatnie). Miasta tej kategorii umiejscowione były głównie w woj. bielskim i krakowskim (podobny rozkład charakteryzował miasta typu D), a więc w regionach o słabszej już dynamice urbanizacyjnej (tabela 3).

Najliczniejsze miasta depopulacyjne (typ H reprezentowało 10 ośrodków, w tym dwa miasta wojewódzkie: Krosno i Tarnów oraz dwa były miasta powiatowe: Nowy Targ i Oświęcim) oraz pojedyncze typu F (2 miasta) i G (3 miasta) pojawiły się najczęściej w woj. nowosądeckim (4 miasta), bielskim i krakowskim (po 3 miasta). Kategorię miast depopulacyjnych reprezentowały ośrodki różnej wielkości, od liczącej 3,0 tys. mieszkańców Kańczugi (typ H) do prawie 740-tysięcznego Krakowa (typ H). Przytoczona typologia wskazuje pośrednio na załamanie się tempa wzrostu zaludnienia większości ośrodków subregionalnych i regionalnych, przeżywających w okresie współczesnej transformacji gospodarczej duże trudności.

Tabela 3. Zmiany w sieci miast i zaludnieniu miejskim południowej Polski

Województwo	Liczba miast		Ludność miejska w tys.		
	1990	1997	1990	1997	1990=100
bielskie	18	18	442,4	445,4	100,7
krakowskie	11	13	850,6	849,3	99,8
krośnieńskie	12	12	173,4	178,5	102,9
nowosądeckie	14	14	251,6	263,1	104,6
przemyskie	10	11	157,0	164,8	105,0
rzeszowskie	13	13	300,1	315,0	105,0
tarnowskie	9	10	240,1	249,8	104,0
Polska południowa	87	91	2415,2	2465,9	102,1

Źródło: jak w tabeli 2

Porównawcza charakterystyka zmian ludnościowych całego zbioru miejskiego południowej Polski pozwala na sformułowanie roboczej hipotezy, w myśl której małe miasta, siedziby gmin miejsko-wiejskich, łatwiej odnajdują swe właściwe miejsce w lokalnej sieci osadniczej. Miasta większe i największe znajdują się nadal w fazie niestabilizowanych zmian ekonomiczno-społecznych i demograficznych. Interesującym potwierdzeniem tej hipotezy może być ukazana wyżej analiza zachowania się 33 byłych ośrodków powiatowych (4 depopulacyjne, 7 stagnujące, 21 rozwojowe i tylko 1 dynamiczny), z których wszystkie aspirują do tej samej rangi w nowym podziale administracyjnym kraju.

LITERATURA

- Górz B., Rajman J., 1988. *Współczesne kierunki rozwoju rolnictwa w Karpatach*, Folia Geogr., Ser. Geogr.-oecon., vol. XXI, s. 5-23.
- Kwiątek-Sołtys A., 1997. *Nowe miasto – Świątyniki Górne*, [w]: Materiały 46 Zjazdu PTG, Rynia-Warszawa, s. 216.
- Rajman J., 1983. *Funkcje miast karpackich*, Folia Geogr., Ser. Geogr.-oecon., vol. XV, s. 39-50.
- Ziolo Z., 1997. *Funkcjonowanie przestrzeni geograficznej*, „Spraw. z pos. Komisji Oddziału PAN w Krakowie” (w druku).

Jan Rajman

URBAN SETTLEMENT SYSTEM OF SOUTHERN POLAND IN SOCIAL-ECONOMIC TRANSITION PERIOD

Urban settlement system of southern Poland and its structural and size changes after 1990 is the subject of the paper. The author analyses 91 cities from 7 voivodships what generally covers the right part of upper Vistula river basin. Population dynamics and changes in size structure of cities show that local centres with well-developed services, associated with agricultural surroundings, find their right place in settlement system easier than medium and large cities which are still in period of unstable social-economic and demographic changes.

ZBIGNIEW DŁUGOSZ
TOMASZ RACHWAŁ

Poziom i dynamika starzenia się ludności w województwie krakowskim w latach 1988-1996 w świetle wybranych struktur demograficznych

Struktura wieku ludności jest głównym elementem wszelkiego rodzaju badań demograficznych, a ocena zmian w tym zakresie stanowi podstawę do wyjaśniania wielu procesów społeczno-gospodarczych. Jednym z podstawowych, aktualnych zagadnień dzisiejszej rzeczywistości jest problem starzenia się ludności. Proces ten najwcześniej zaznaczył się w krajach zachodniej Europy. Dziś swym zasięgiem zjawisko to obejmuje prawie cały kontynent, jak i niektóre inne państwa świata (Długosz 1996).

W ostatnich latach proces starzenia się ludności Polski przybrał szczególne rozmiary. Nie jest to zjawisko nowe. Od końca lat 50. wielu geografów i demografów dostrzegając przemiany demograficzno-strukturalne poruszało ten problem w indywidualnych opracowaniach (m.in. Jelonek 1958; Józefowicz 1959; Prochownikowa 1964, Leonhard-Migaczowa 1965; Małysz 1966; Kosiński 1967; Jagielski 1977; Rosset 1959, 1962, 1975; Walkosz 1991; Korcelli, Gawryszewski, Potrykowska 1992; Secomski 1993; Kędelski 1994, 1995), jak i zbiorowych (kolejne Raporty Rządowej Komisji Ludnościowej o Sytuacji Demograficznej Polski). Wzorując się na metodologii i opracowaniach zagranicznych (m.in. Beaujeu-Garnier 1965; Clarka 1965; Sundbärga 1900; i innych), jak i prezentując własne, oryginalne rozwiązania, podejmowano próby oceny stanu zaawansowania poziomu starości demograficznej i typologii zjawiska. Służyły temu metody klasyfikowania ludności, według z góry przyjętych kryteriów, ustalonych w oparciu o przedziały wieku ludności, które pozwalały na agregację badanych populacji na jednorodne zbiory. Niemniej opracowania te, szczególnie wcześniejsze, osadzone w konkretnych realiach społeczno-gospo-

darczych, dawały odpowiedź przede wszystkim na pytanie dotyczące udziału grup wieku ludności w konkretnym przekroju czasu, a więc ujmowały problem statycznie.

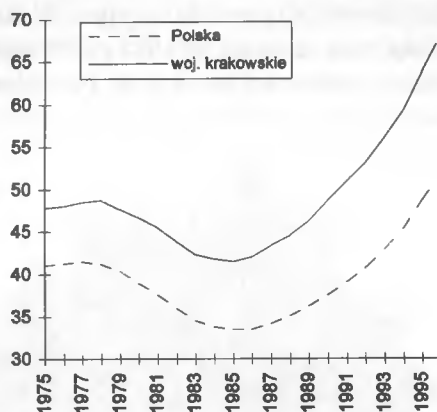
Coraz bardziej pogłębiający się proces starzenia się ludności wymaga także śledzenia i określenia jego tempa, co jest niesłychanie istotne we wszelkiego rodzaju poczynaniach planistycznych. Jak wykazują liczne, a szczególnie ostatnie badania dotyczące sytuacji demograficznej w Polsce, poziom starzenia się społeczeństwa pogłębia się w dość szybkim tempie (ryc. 1).

Przyczyn tego stanu rzeczy jest kilka. Stały spadek urodzeń wynikający z jednej strony z ogólnych, powojennych trendów w zakresie ruchu naturalnego, jak i z drugiej strony z przejmowania zachodnich wzorców modelu rodziny, zmniejsza relatywnie udział ludności młodej. Stałe, systematyczne wydłużanie się średniej długości życia społeczeństwa zwiększa z kolei udział ludności najstarszej. Na ogólną sytuację demograficzną poszczególnych regionów Polski miały także wpływ zarówno krajowe, jak i zagraniczne migracje, głównie ludności młodej, które zmieniały relacje w udziale ludności w poszczególnych grupach wieku. W ostatnim okresie, określanym mianem transformacji, nowa sytuacja społeczno-gospodarcza oraz skumulowanie się wcześniejszych uwarunkowań demograficznych, dodatkowo skomplikowały sytuację w zakresie stanu i dynamiki procesu starzenia się ludności. Już od dłuższego czasu wykazywano w badaniach, że najwyższym poziomem zawansowania starości demograficznej charakteryzują się obszary wiejskie. Niepokojącym zjawiskiem, szczególnie w ostatnich kilkunastu latach, jest fakt wysokiego tempa starzenia się ludności miejskiej, zwłaszcza w dużych ośrodkach. Wiąże się to nie tylko z ogólnymi trendami demograficzno-społecznymi, ale przede wszystkim z kryzysem mieszkaniowym i restrukturyzacją gospodarki, które zahamowały imigrację młodej ludności do miast.

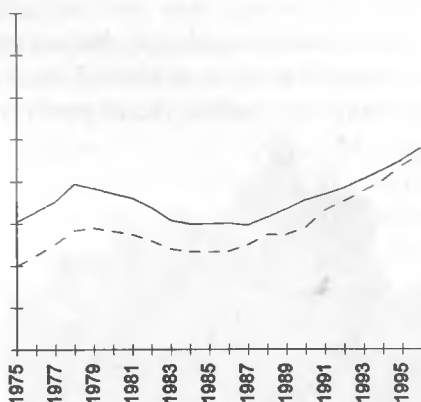
Celem niniejszego opracowania było przedstawienie stanu i przemian struktury wieku ludności województwa krakowskiego w świetle wybranych mierników oraz – w oparciu o nie – określenie tempa starzenia się ludności w latach 1988-1996 na tle sytuacji w kraju. Analizę przeprowadzono w układzie miast i gmin według stanu podziału administracyjnego z 1996 r. (ryc. 2). Jedynie dla miasta Alwerni, które powstało w tym czasie, mierniki obliczone zostały wspólnie z danymi dla gminy. Początkowo badanie oparto na danych statystycznych dotyczących dwóch przekrojów, tj. 1988 (wg NSP) i 1996 roku (wg ewidencji bieżącej). W dalszej części analizy, chcąc uchwycić poziom i uszczegółowić kierunki przemian w procesie starzenia się ludności, poddano analizie sytuację demograficzną w 1992 r., dzieląc tym samym badany okres na dwa podokresy.

Zadaniem opracowania miało być w pewnym stopniu kontynuowanie problematyki wcześniejszych prac z tego zakresu (Czarkowska 1968; Jelonek 1960, 1979; Prochownikowa 1983), a także ukazanie, jak w okresie transformacji, na zróżnicowanym pod względem społeczno-gospodarczym obszarze województwa krakowskiego, kształtuje się nie tylko stan zaawansowania, ale również proces starzenia się ludności.

A) miasto

B) wieś

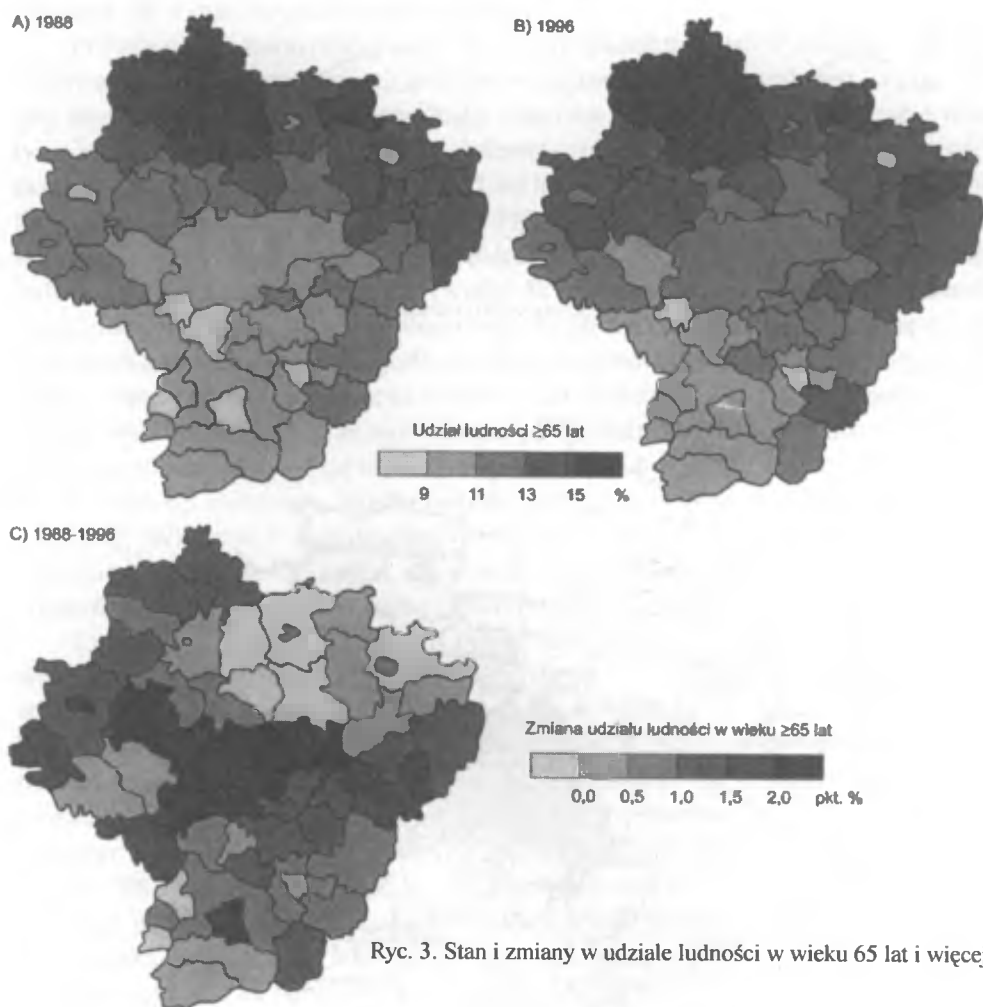

Ryc. 1. Struktura wieku ludności Polski

Ryc. 2. Województwo krakowskie (podział admin. na 31 XII 1996)

Zazwyczaj, w sposób najbardziej prosty, poziom starości określa się prezentując udział najstarszej grupy wiekowej, tj. powyżej 60 lub 65 lat, co jednocześnie umożliwia w przybliżeniu ocenę stanu ludności w wieku poprodukcyjnym. W niniejszym opracowaniu analizując badane zjawisko statycznie dla lat 1988 i 1996 przyjęto udział ludności w wieku 65 lat i więcej, natomiast zmiany w tym okresie zaprezentowano według różnic punktowych między tymi latami.

Ryc. 3. Stan i zmiany w udziale ludności w wieku 65 lat i więcej

Oceniając przestrzennie zaistniałą sytuację w 1988 r. (ryc. 3-A), w większości badanych jednostek województwa krakowskiego, udział ludności w wieku 65 lat i więcej był wyższy od średniej krajowej (9,8%). Tylko w miastach Krzeszowice, Sułkowice, Proszowice, Dobczyce, Myślenice i Skawina oraz w gminach Myślenice, Tokarnia, Biskupice, Skawina i Mogilany był niższy i wahał się od 9,7% do 6,2%.

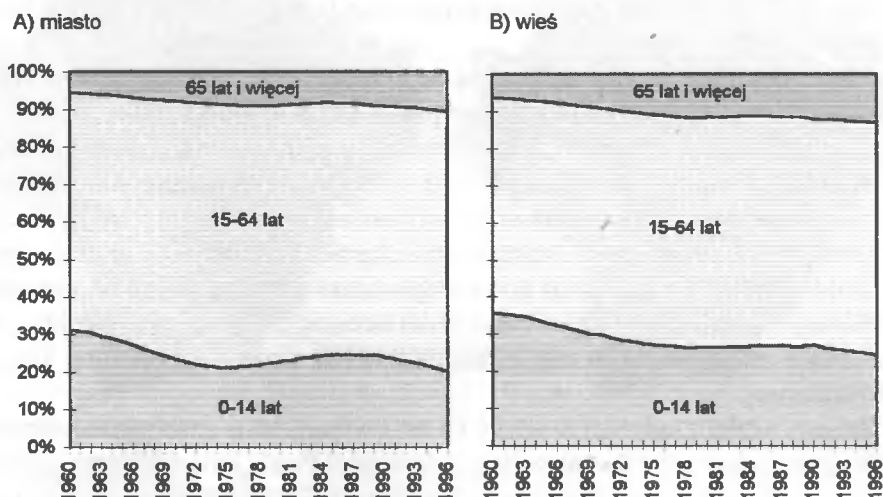
Najwyższym udziałem ludności starszej charakteryzowały się w tym roku gminy Gołcza, Radziemice, Skała, Trzyciąż, Iwanowice i Sułoszowa, w których odsetek wahał się odpowiednio od 18,3% do 15,4%. Podobnie sytuacja kształtowała się w 1996 r. (ryc. 3-B), kiedy to w większości badanych jednostek udział ludności w wieku 65 lat i więcej wyraźnie przewyższał średnią krajową (11,5%). Tylko w miastach Myślenice, Sułkowice, Skawina, Proszowice i Dobczyce, oraz w gminach Biskupice, Skawina, Liszki, Pcim, Dobczyce, Świątniki Górne, Myślenice, Tokarnia, Sułkowice i Mogilany był niższy i wahał się od 11,0% do 7,8%. Najwyższym udziałem ludności starszej charakteryzowały się w tym roku gminy Gołcza, Radziemice, Trzyciąż, Skała i Sułoszowa, gdzie odsetek wahał się odpowiednio od 19,5% do 16,3%.

Nieco inaczej sytuacja kształtowała się w odniesieniu do średnich wartości dla Polski w podziale miasto – wieś. W przypadku miast w 1988 r. tylko Proszowice, Dobczyce, Myślenice i Skawina charakteryzowały się wartościami udziału ludności poniżej średniej krajowej (8,6%), natomiast w przypadku wsi liczba jednostek gminnych województwa krakowskiego względem średniej dla Polski (11,6%) była zrównoważona, z tym że niższymi wartościami charakteryzowały się głównie gminy południowe. W 1996 r. agregacja miast województwa krakowskiego w odniesieniu do średniego udziału ludności w wieku 65 lat i więcej (10,5%) była podobna, natomiast uległa zmniejszeniu liczba gmin grupujących się poniżej średniej krajowej (13,0%) dla wsi.

Zmiany udziału ludności w wieku 65 lat i więcej, jakie zaszły pomiędzy 1988 a 1996 r. prezentuje ryc. 3-C. Jak widać, o ile w skali Polski udział tej grupy ludności wzrósł o 1,7 pkt, to w przypadku jednostek województwa krakowskiego był on znacznie niższy. Tylko w miastach Skawina, Krzeszowice, Kraków i Myślenice oraz gminie Zabierzów wzrost był wyższy od średniej krajowej i wahał się od 2,8 do 2,1 pkt. Ponadto warto zauważyć, że w niektórych gminach, takich jak Kocmyrów-Luborzyca, Sułkowice, Proszowice, Iwanowice, Słomniki i Michałowice, w analizowanym okresie zaznaczył się nieznaczny spadek udziału ludności starszej odpowiednio od 0,01 do 0,4 pkt. Uwzględniając oddzielnie dla miast i wsi zmiany udziału ludności w wieku 65 lat i więcej w latach 1988-1996 należy stwierdzić, że w przypadku miast (średni wzrost o 1,9 pkt) agregacja jednostek województwa krakowskiego była identyczna. Powiększyła się natomiast grupa jednostek przekraczających średnią krajową dla terenów wiejskich w Polsce (średni wzrost o 1,4 pkt) o gminy: Klaj, Skawina, Alwernia, Niepołomice, Siepraw, Biskupice, a więc najsilniej zurbanizowane, leżące w bezpośrednim zapleczu Krakowa.

Wydaje się jednak, że ocena stanu i zmian w poziomie starzenia się ludności przy uwzględnieniu tylko najstarszej grupy wiekowej byłaby zbyt dużym uproszczeniem. Dlatego, aby w sposób bardziej zobiektywizowany przedstawić interesujące nas zagadnienie, a jednocześnie określić dynamikę zjawiska, w dalszej części analizy przyjęto udział ludności w dwóch grupach wieku. W tym celu obliczono wskaźnik

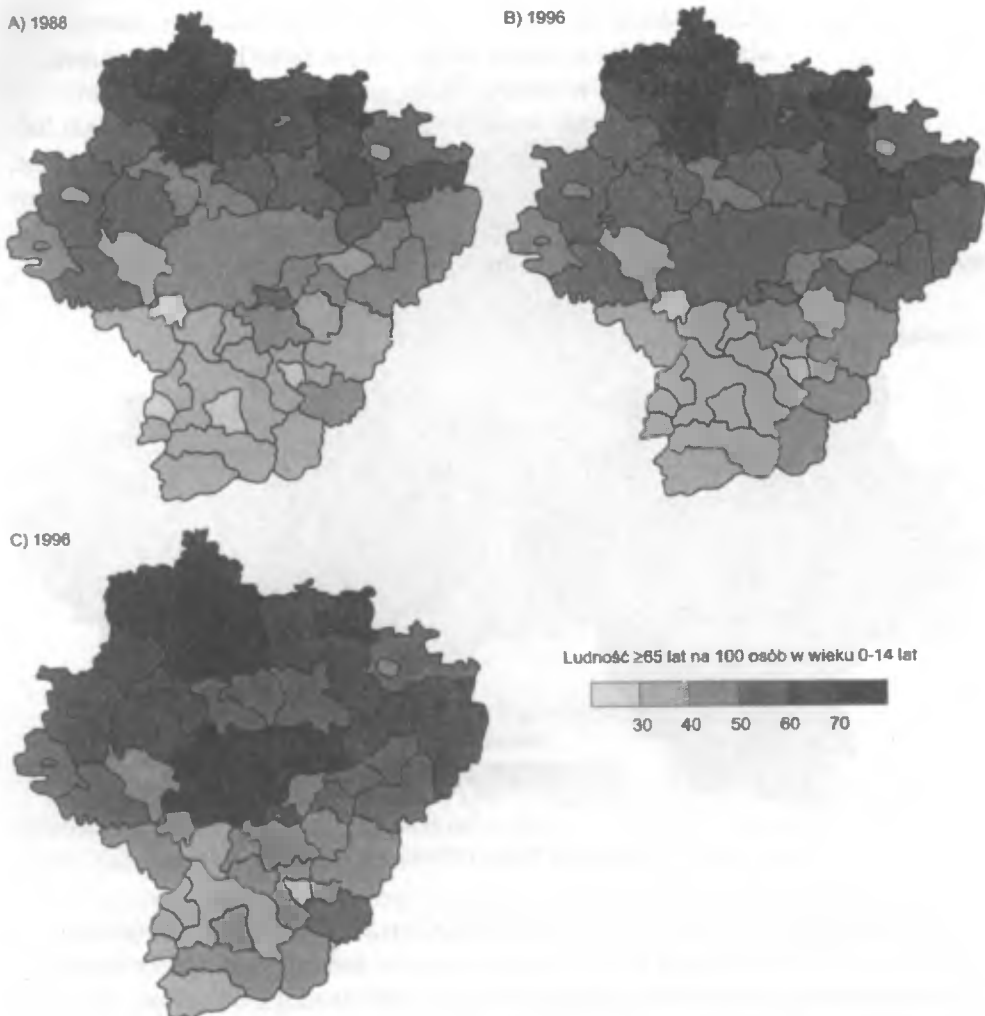
uwzględniający relację najstarszej grupy (65 lat i więcej) do najmłodszej, w tym przypadku do ludności w wieku 0-14 lat. Im wartość tego wskaźnika jest wyższa, tym społeczeństwo jest starsze, gdyż więcej ludności starszej przypada na określoną populację ludzi młodych. Zmiany w województwie na tle kraju przy uwzględnieniu tego miernika przedstawiono na ryc. 4. Jak widać, zarówno w miastach, jak i na wsi wskaźnik ten w województwie krakowskim od połowy lat 70. był wyższy od średniej dla Polski. Jednak o ile w świetle tego miernika miasta województwa krakowskiego charakteryzowały się w ostatnim okresie wyższą dynamiką, o tyle na terenach wiejskich sytuacja była odwrotna.

Ryc. 4. Struktura wieku ludności Polski i woj. krakowskiego wg wskaźnika obciążenia ludności w wieku 0-14 lat ludnością w wieku 65 lat i więcej

Posługując się tym wskaźnikiem w układzie przestrzennym przedstawiono sytuację w województwie krakowskim w trzech przekrojach, tj. dla lat 1988, 1992, 1996 (ryc. 5).

W 1988 r. (ryc. 5-A), w większości badanych jednostek województwa krakowskiego, wskaźnik obciążenia grupy najmłodszej ludnością w wieku 65 lat i więcej był wyższy od średniej krajowej (38,5) osiągając maksymalne wartości w gminach Gołcza (79,5), Radziemice (76,5), Skąła (74,3) i Trzyciąż (70,9). Najniższymi wartościami charakteryzowały się natomiast miasta: Sułkowice (29,4), Myślenice (27,1), Dobczyce (24,6) i Skawina (23,5). Biorąc pod uwagę średnie krajowe dla miast (35,1) i wsi (43,6), należy stwierdzić, że w agregacji badanej populacji nie zaszły istotniejsze zmiany. Podobnie w układach przestrzennych kształtowała się sytuacja w dwóch następnych przekrojach. Jednak o ile w 1992 r. (ryc. 5-B) wzrosła liczba jednostek charakteryzujących się wyższymi wskaźnikami względem średniej krajowej (43,5; dla miast – 40,6; dla wsi – 47,5), które wahały się w całym województwie od 87,8 (gm. Gołcza) do 26,0 (m. Dobczyce), o tyle w 1996 r. (ryc. 5-C), nastąpił ilościowy

Ryc. 5. Poziom starości demograficznej wg wskaźnika obciążenia ludności w wieku 0-14 lat ludnością w wieku 65 lat i więcej

spadek jednostek przekraczających średnią dla Polski (52,4; dla miast – 51,9; dla wsi – 53,1), które ogólnie biorąc wahały się od 92,9 (gm. Gołcza) do 28,3 (m. Dobczyce).

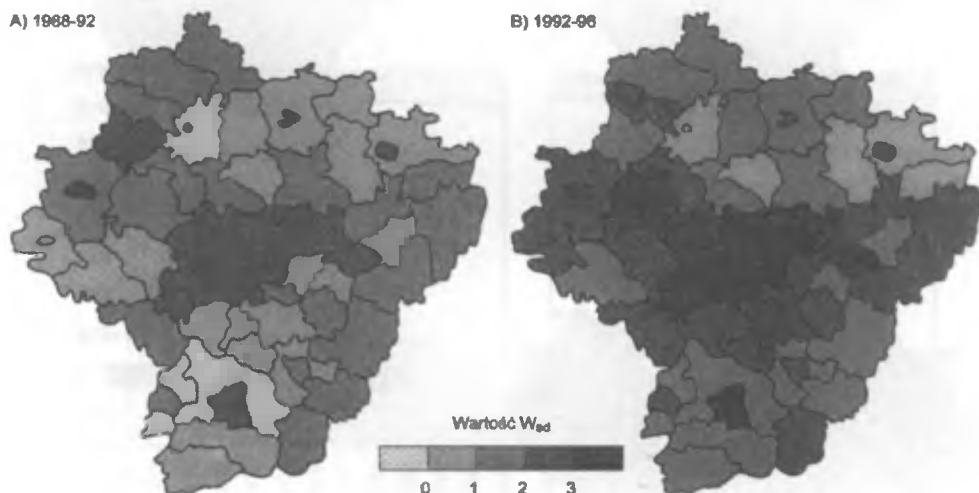
W celu uchwycenia trendów w starzeniu się ludności w latach 1988-1996 podjęto próbę wykorzystania miernika, który nazwano wskaźnikiem starzenia się demograficznego (W_{sd}).

$$W_{sd} = [U_{(0-14)t} - U_{(0-14)t+n}] + [U_{(\geq 65)t+n} - U_{(\geq 65)t}]$$

gdzie: $U_{(0-14)t}$ – udział ludności w wieku 0-14 lat na początku badanego okresu,

- $U_{(0-14)t+n}$ – udział ludności w wieku 0-14 lat na koniec badanego okresu,
 $U_{\geq 65)t}$ – udział ludności w wieku ≥ 65 lat na początku badanego okresu,
 $U_{\geq 65)t+n}$ – udział ludności w wieku ≥ 65 lat na koniec badanego okresu.

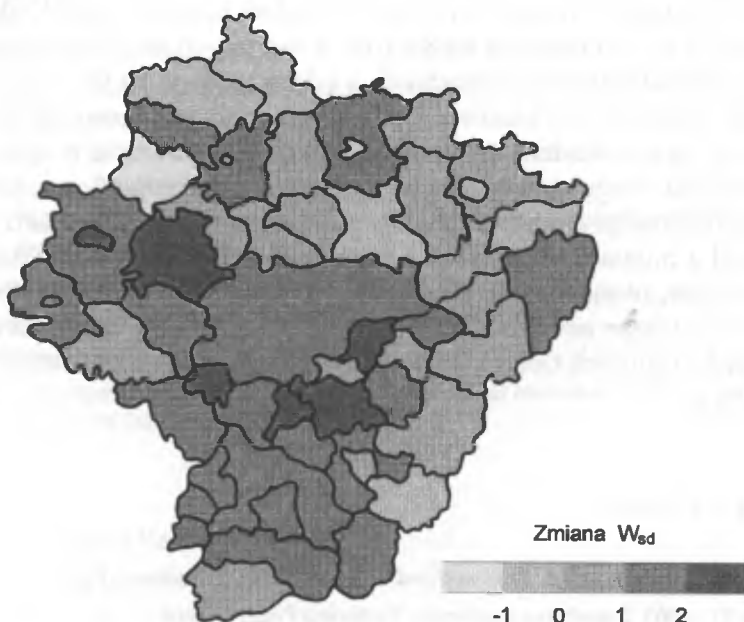
Użycie tego wskaźnika pozwala jednocześnie uwzględnić zmiany udziału ludności zarówno w grupie najmłodszej, jak i najstarszej. W myśl założeń należy uznać, że im wartości wskaźnika W_{sd} będą niższe od 0, tym w większym stopniu będziemy mieli do czynienia z odmładzaniem się społeczeństwa, natomiast im wskaźnik ten będzie wyższy od 0, tym starzenie się ludności zachodzić będzie szybciej.

Ryc. 6. Zmiany w strukturze wieku ludności wg wskaźnika W_{sd}

W latach 1988-1992 (ryc. 6-A) przy wskaźniku (W_{sd}) dla Polski 2,0 (dla miast – 2,3, dla wsi – 1,3), wyższym poziomem starzenia się ludności charakteryzowały się w województwie krakowskim jedynie miasta: Krzeszowice (3,4), Słomniki (3,3), Proszowice (2,9), Myślenice (2,7), Niepołomice (2,5), Skawina (2,4) i Kraków (2,3) oraz gmina Jerzmanowice-Przeginia (2,3). Natomiast w gminach Myślenice, Sułkowice i Skała zarysowało się zjawisko nieznacznego odmładzania demograficznego. W latach 1992-1996 (ryc. 6-B) przy wskaźniku (W_{sd}) dla Polski 3,2 (dla miast – 3,9, dla wsi – 2,2), wyższym poziomem starzenia się ludności charakteryzowały się miasta: Krzeszowice (5,5), Skawina (4,6), Niepołomice (4,3), Myślenice (4,1) i Kraków (3,8) oraz gmina Zabierzów (4,0), a najniższym gminy: Proszowice, Michałowice, Koniusza, Nowe Brzesko i Skała. Nie zanotowano natomiast jednostek, w których proces ten byłby odwrotny.

Chcąc porównać dynamikę tych zmian dla obu podokresów, obliczono z kolei wskaźnik tempa zmian starzenia się (W_{ts}) będący różnicą wartości W_{sd} dla lat 1992-1996 względem wartości W_{sd} dla lat 1988-1992 (ryc. 7).

Ryc. 7. Zmiany wskaźnika W_{sd} w latach 1988-92 i 1992-96

Z przeprowadzonych obliczeń wynika, że największą dynamiką starzenia się ludności w województwie krakowskim w latach 1988-1996 charakteryzowały się gminy Zabierzów, Świątniki Górne i Wieliczka oraz miasta Skawina i Krzeszowice, natomiast spowolnienie tempa tego procesu zaznaczyło się w gminach: Raciechowice, Trzyciąż, Kocmyrzów-Luborzyca, Nowe Brzesko, Gołcza i Jerzmanowice-Przevinia oraz w miastach Proszowice i Słomniki.

Reasumując niniejszą analizę, należy stwierdzić, że województwo krakowskie na tle kraju należy do grupy bardziej zaawansowanych pod względem starzenia się ludności. Potwierdza to zarówno udział ludności w wieku 65 lat i więcej, jak i wskaźnik obciążenia ludności młodej (0-14 lat) ludnością starą (powyżej 64 lat).

Poziom zaawansowania starzenia się społeczeństwa w województwie krakowskim na wsi jest wyższy niż w miastach, co odpowiada ogólnej sytuacji w Polsce. Podobnie do trendów krajowych nawiązują zmiany w dynamice badanego procesu. Wyraża się to w szybszym wzroście odsetka ludności starej w miastach w odniesieniu do średniej krajowej i odwrotnej tendencji na terenach wiejskich.

Najwyższym udziałem ludności starej charakteryzują się północne, rolnicze, słabiej zurbanizowane obszary województwa krakowskiego. Jednak o ile zasięg wysokiego udziału ludności starej w 1988 r. ograniczał się do niewielkiej liczby gmin, to w 1996 r. obejmował on także Kraków oraz niektóre miasta i gminy leżące w bezpo-

średnim jego sąsiedztwie. Zjawisko to podyktowane było wyższym tempem starzenia się ludności w miastach, jak i strefie zurbanizowanej wokół Krakowa w ostatnich latach. O ile na przełomie lat 80. i 90. w niektórych gminach zaobserwować można było odmładzanie się społeczności, o tyle w połowie lat 90. wszystkie badane jednostki województwa krakowskiego objęte zostały starzeniem się ludności.

Należy stwierdzić, że w sytuacji jaka się wytworzyła w ostatnich latach oraz biorąc pod uwagę utrzymujące się ogólne trendy demograficzne, jak i uwarunkowania społeczno-gospodarcze, poziom starzenia się ludności najbardziej będzie się pogłębiał w miastach: Krakowie i Krzeszowicach oraz w gminach: Radziemice, Skała, Zabierzów, Iwanowice, Krzeszowice i Słomniki. Wydaje się, iż tempo starzenia się ludności uległo pewnemu spowolnieniu w najbardziej zaawansowanych pod tym względem gminach Gołcza, Trzyciąż, Nowe Brzesko, Jerzmanowice-Przeginia i Wielka Wieś.

LITERATURA

- Beaujeu-Garnier J., 1965. *Trois milliards d'hommes*. Librairie Hachette, Paris.
- Clark J.I., 1965. *Population geography*. Pergamon Press, Oxford.
- Czarkowska W., 1968. *Typy struktur wieku ludności regionu krakowskiego*. Ossolineum, Wrocław.
- Długosz Z., 1996. *Zróżnicowanie struktury wieku ludności na świecie a metody jej klasyfikacji*. Przegl. Geogr. 68, z. 1-2.
- Długosz Z., 1997. *Stan i dynamika starzenia się ludności Polski*. Czas. Geogr., T. LXVIII, z. 2.
- Długosz Z., 1996. *Województwa Małopolski w świetle dynamiki starzenia się ludności [w:] Małopolska – regionalna wspólnota interesów*. Wyższa Szkoła Biznesu, Nowy Sącz.
- Jagielski A., 1977. *Geografia ludności*. PWN, Warszawa.
- Jelonek A., 1958. *Zmiany w strukturze płci i wieku ludności w Polsce w latach 1946-50*. Przegl. Geogr., 30, z. 3.
- Jelonek A., 1960. *Z zagadnień ludnościowych województwa krakowskiego*. Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Geogr. Ekonom. 1.
- Jelonek A., 1979. *Stosunki demograficzne [w:] Miejskie Województwo Krakowskie*. Folia Geographica, ser. Geogr.-Oeconom., vol. XII.
- Józefowicz A., 1959. *Proces starzenia się ludności*. „Gospodarka Planowa” nr 12.
- Kędelski M., 1994. *Sytuacja demograficzna Polski w latach 1981-93*. Życie i Myśl. Zeszyty Problematyczne, z. 2.
- Kędelski M., 1995. *Koniunktura demograficzna w Polsce w latach 1948-94*. Szacunki statystyczne, Ak. Ekon. Poznań.
- Korcelli P., Gawryszewski P., Potrykowska A., 1992. *Przestrzenna struktura ludności Polski. Tendencje i perspektywy*. Studia KPZK PAN, t. 98.
- Kosiński L., 1967. *Geografia ludności*. PWN, Warszawa.

Leonhard-Migaczowa H., 1965. *Podstawowe problemy województwa wrocławskiego ze szczególnym uwzględnieniem typów struktury demograficznej*. Acta Univer. Vratis., „Studia Demograficzne” nr 34, Wrocław.

Małysz J., 1966. *O starzeniu się ludności rolniczej*. „Życie Gospodarcze”, nr 40.

Prochownikowa A., 1964. *Starzenie się ludności wiejskiej a emigracja ze wsi*. Rocznik Nauk.-Dydakt. WSP w Krakowie, Prace Geogr. II.

Prochownikowa A., 1972. *Z badań nad procesem starzenia się ludności wsi Polski Południowej*. Folia Geographica, ser. Geogr.- Oeconom., vol. V.

Prochownikowa A., 1983. *Problem starzenia się ludności wsi (na przykładzie woj. krakowskiego)*. Folia Geographica, ser. Geogr.- Oeconom., vol. XV.

Rosset E., 1959. *Proces starzenia się ludności*. PWG, Warszawa.

Rosset E., 1962. *Perspektywy demograficzne Polski*. PWE, Warszawa.

Rosset E., 1975. *Demografia Polski*. PWN, Warszawa.

Sundbärg G., 1900. *Sur la répartition de la population par âge et sur les taux de la mortalité*. Bulletin de l'Institut International de Statistique, XII.

Zbigniew Długosz, Tomasz Rachwał

THE LEVEL AND DYNAMICS OF AGING PROCESS IN CRACOW VOIVODSHIP BETWEEN 1988 AND 1996 IN THE LIGHT OF SELECTED DEMOGRAPHIC STRUCTURES

The task of the paper is describing the status and changes of population age structure in Cracow voivodship (by gminas and towns) according to selected measures and to estimate the rate of aging process between 1988 and 1996 comparing with situation in Poland.

The north part of voivodship, agricultural and less urbanized has the highest percentage of over 65 population age group. In 1988 only some of the gminas has the highest percentage of the oldest age group, but in 1996 this situations concered also Cracow and its nearest towns and gminas. It was caused by faster aging process in towns and urban area around the Cracow in the previous years. According to general demographic trends, social and economic conditions, the level of aging process will be growing up in towns: Cracow, Krzeszowice and gminas: Radziemice, Skała, Zabierzów, Iwanowice, Krzeszowice, Słomniki. However, it seems that the rate of aging process will slow in the gminas which has the highest percentage of the oldest: Gołcza, Trzyciąż, Nowe Brzesko, Jerzmanowice-Przeginia and Wielka Wieś.

AGNIESZKA KWIATEK-SOŁTYS

Rolnicza baza ekonomiczna małych miast regionu krakowskiego

Artykuł przedstawia wyniki badań nad sytuacją i rolą rolnictwa w małych miastach regionu krakowskiego, rozumianego jako obszar leżący w granicach trzech województw: krakowskiego, nowosądeckiego i tarnowskiego. Sieć miejska na tym obszarze obejmuje obecnie 29 ośrodków małych, tzn. liczących poniżej 20 tys. mieszkańców. Jednak z powodu braku porównywalnego materiału statystycznego dla dwóch najmłodszych miast (Świątnik Górnych i Ciężkowic) zostaną one w niniejszej analizie pominięte.

Znaczenie funkcji rolniczej było dotąd często opuszczane lub spłycone w literaturze geograficznej ze względu na brak statystyki dotyczącej rolnictwa indywidualnego. Rolnictwo co prawda nie pełni z reguły funkcji miastotwórczej, jednak pominięcie roli rolnictwa w miastach doprowadza do znacznego wypaczenia struktury funkcjonalnej – szczególnie małych miast (Rajman, 1962). Miasta rolnicze oparte na stanie względnej równowagi pomiędzy funkcjami rolniczymi a pozostałymi muszą być typem przejściowym. Albo powstaną w nich inne funkcje nierolnicze i miasto przestanie być miastem rolniczym, albo nowe funkcje się nie pojawią i miasto przestanie być miastem (Lewiński, 1991). W całym okresie powojennym obserwujemy stopniowe zmniejszanie się liczby miast typowo rolniczych, tj. takich, w których powyżej 50% zatrudnionych stanowiliby zatrudnieni w rolnictwie. Nawet w skali całego kraju miasta takie przestały praktycznie egzystować (Tkocz, 1966; Lewiński, 1991). Na systematyczne zmniejszanie się roli rolnictwa w miastach miał wpływ z jednej strony związany z polityką państwa rozwój przemysłu, a obecnie rozwój licznych zakładów rzemieślniczych i handlowych, a z drugiej fakt zmiany użytkowania przestrzennego miast, powodujący zmianę przeznaczenia gruntów z rolniczego na mieszkaniowy, przemysłowy lub komunikacyjny, uwarunkowany najczęściej budową lub planami budowy obwodnic. Zdarza się, że władze miasta wykupują od indywidualnych właścicieli działki rolnicze i przeznaczają je potem pod obszar za-

gospodarowania przemysłowego, np. w 1997 roku w Dobczycach wykupiono od prywatnych posiadaczy działki pod strefę przemysłową, w Wieliczce, podobnie jak w Brzesku, następuje zmiana użytkowania ziemi w związku z budową południowych odcinków obwodnic tych miast. Ze zmianami tymi wiąże się też rosnące zatrudnienie ludności małych miast w sektorach pozarolniczych. Nie oznacza to jednak zupełnej eliminacji funkcji rolniczej, przeciwnie, w niektórych spośród małych miast regionu wyspecjalizowane rolnictwo oraz instytucje obsługujące ten dział są podstawą ich egzystencji i stają się motorem ich rozwoju gospodarczego, np. w Krzeszowicach czy Proszowicach.

Materiały spisu rolnego przeprowadzonego w Polsce w czerwcu 1996 roku, na których w dużej mierze bazuje niniejsze opracowanie, pozwalają na określenie faktycznego miejsca i roli rolnictwa w strukturze małych miast. Analizując liczbę pracujących w rolnictwie w stosunku do ogółu pracującej ludności w miastach (ryc. 1) wyróżniono cztery typy miast małych regionu krakowskiego: A – miasta rolnicze, B – miasta z wyraźną subdominantą rolnictwa, C – miasta nierolnicze, w których rolnictwo pełni funkcję uzupełniającą oraz D – miasta o marginalnej roli rolnictwa. W kategorii miast rolniczych, czyli takich, w których ponad 50 % pracujących związanych jest z rolnictwem, znalazło się tylko jedno miasto – Piwniczna (50,9% ogółu pracujących). Trzeba tutaj jednak zaznaczyć, że co prawda ponad połowa ludności pracującej deklaruje pracę wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym, jednak dla znacznej grupy „rolniczych” mieszkańców Piwnicznej dodatkowe źródło utrzymania stanowi obsługa całorocznego, rozwijanego tu od wielu lat, ruchu turystycznego. Wielu spośród mieszkańców Piwnicznej w tzw. martwym rolniczo sezonie podejmuje także dorywcze prace w budownictwie, szczególnie w województwie warszawskim. Uwzględniając natomiast osoby pracujące wyłącznie na działkach, tj. w gospodarstwach o powierzchni poniżej 1 ha, w grupie miast o specjalizacji rolniczej znalazłby się również Grybów (42,8% bez oraz 51,9% z działkami), a na pograniczu grupy A i B także Skąła, z 49-procentowym udziałem pracujących w rolnictwie. Wliczenie tej grupy pracujących może się wydawać uzasadnione z uwagi na istnienie i działalność gospodarstw specjalistycznych, które nie zajmują najczęściej dużej powierzchni. Ich liczba w większości małych miast jest jednak bardzo mała, zaś możliwość utrzymania się wyłącznie z tradycyjnej uprawy (najczęściej w miastach są to ciągle zboża, ziemniaki, rzadziej warzywa i owoce) na obszarze mniejszym od 1 ha jest problematyczna. Z tego względu zaproponowany podział miast w zasadzie nie uwzględnia pracujących na działkach.

Kolejną kategorię miast stanowią ośrodki o odsetku pracujących pomiędzy 25 a 50%. Ta kategoria reprezentowana jest przez 10 miast: wspomniana wcześniej rolniczo-usługowa Skąła, Radomyśl Wielki, Mszana Dolna i Szczawnica; rolniczo-przemysłowe Sułkowice i Grybów; usługowo-rolnicze Nowy Wiśnicz, Pilzno, Tuchów oraz przemysłowo-rolniczy Jordanów. Rolnictwo w tych dwu pierwszych kate-

goriach ma równocześnie strukturę zbliżoną do miejsca tego działu w Polsce (Górz, Rajman, 1988).

W kategorii C – miast z uzupełniającą funkcją rolniczą znalazło się 8 ośrodków o funkcji przede wszystkim usługowej: Dobczyce, Niepołomice, Słomniki, Dąbrowa Tarnowska, Żabno, Muszyna, Rabka i Stary Sącz. W pozostałych 8 miastach pracujący w rolnictwie stanowią poniżej 10% ogółu pracujących, zatem rolnictwo spełnia w nich z reguły funkcję marginalną. W tej grupie znalazły się: Alwernia, Krzeszowice, Myślenice, Proszowice, Wieliczka, Brzesko, Krynica oraz Limanowa. Są to zatem ośrodki albo o wyspecjalizowanych funkcjach innych niż rolnicze (przemysłowa w Alwerni, uzdrowskowa w Krynicy, turystyczna w Wieliczce), albo ośrodki, które pomimo położenia na obszarze rolniczym mają lepiej rozwinięte inne sfery życia gospodarczego, związane z historycznym rozwojem usług z racji obsługi większego niż sama gmina obszaru. Proszowice, Limanowa, Myślenice i Brzesko były do 1975 roku miastami powiatowymi (Dąbrowa Tarnowska, również było miasto powiatowe, znalazła się w grupie C). W kategorii tej zatem znalazły się zarówno miasta, w których rolnictwo rzeczywiście ma marginalne znaczenie, np. Brzesko, jak i miasta ważne z punktu widzenia obsługi rolniczego zaplecza, jak np. Proszowice, w których ludność związana z rolnictwem poprzez pracę w sferze usług dla rolnictwa zaliczona jest jednak do innego działu gospodarki. W grupie tej trudno również nie zauważyć Krzeszowic, w których rolnictwo obecne jest poprzez funkcjonowanie jednego, ale bardzo dużego, specjalistycznego gospodarstwa ogrodniczego, czytelnego również w fizjonomii miasta.

Waga rolnictwa w miastach wydaje się być również istotna ze względu na znaczną liczbę osób, dla których rolnictwo jest głównym, wyłącznym bądź dodatkowym źródłem utrzymania (tab.1). W świetle materiałów spisu rolnej ludność związana z rolnictwem poprzez fakt zamieszkania w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego stanowi w większości małych miast badanego regionu znaczący odsetek – średnio 42,3% ogółu ludności. W obrębie jednak wszystkich województw są miasta, które odsetek ten mają znacznie, nawet 2-krotnie wyższy, jak i takie, w których jedynie około 10% ludności ma związek z rolnictwem. Najwyższe wartości zanotowano w Radomyślu Wielkim (80,8%). Udział powyżej 60% mają również Pilzno, Skąta, Sułkowice i Piwniczna, a zatem ośrodki zaliczone do miast rolniczych lub z subdominantą rolnictwa (typy A i B). Najmniejszy procent ludności związanej z rolnictwem obserwujemy w miastach o wyraźnie rozwiniętej pozarolniczej specjalizacji funkcjonalnej, np. w Krynicy (12,8%), niski odsetek wykazuje również usługowo-przemysłowe Brzesko (13,0%). Pozostałe miasta zaliczone w oparciu o udział pracujących do kategorii D – o niewielkim znaczeniu rolnictwa, w świetle tego miernika sytuują się nieco lepiej, przykładowo w Krzeszowicach już ponad 23% ludności wykazuje związki z rolnictwem (poprzez zamieszkanie w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego).

Na uwagę zasługuje również struktura wieku użytkowników gospodarstw rolnych (działek) w obrębie miasta. Średnio aż 37,4% dla wszystkich miast stanowią osoby powyżej 60 roku życia. Udział ten jest wyższy w woj. nowosądeckim – nawet do 46,3 % w Szczawnicy i ponad 40% w Jordanowie, Muszynie, Piwnicznej i Starym Sączu. Średnia dla miast woj. krakowskiego wynosi 35,7%, a dla miast woj. tarnowskiego 36,2%. Udziały te wśród ludności wiejskiej są w otoczeniu małych miast nieco niższe. Znaczny odsetek użytkowników gospodarstw w wieku poprodukcyjnym wpływa zatem na zmniejszenie roli samego rolnictwa w badanych gminach miejsko-wiejskich.

Na złą kondycję rolnictwa wpływa zapewne również brak wykształcenia rolniczego wśród użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych. Według danych spisu wykształcenie rolnicze ma bowiem jedynie od 1,2 % (Szczawnica) do 13,4% w Proszowicach. Wśród tej grupy ponadto dominują osoby z wykształceniem rolniczym – zasadniczym zawodowym. Większą nieco grupę stanowią osoby z ukończonymi kursami rolniczymi. Jednak nawet sumując osoby z kursem i rolniczym wykształceniem uzyskamy jedynie od 11% w Alwerni i Piwnicznej do 38% w Radomyślu Wielkim, 39% w Szczawnicy i 43% w Rabce. Dodatkowo wyższy odsetek wykształcenia rolniczego zaobserwowano tam, gdzie istnieją różnego rodzaju szkoły rolnicze, np. w Niepołomicach, gdzie działa średnia Szkoła Managerów Rolnictwa, w Limanowej, gdzie funkcjonuje Liceum i Zasadnicza Szkoła z profilem rolniczym, a także w Starym Sączu, gdzie istnieje Liceum Zawodowe i Rolnicze. Względnie wysoki udział użytkowników gospodarstw rolnych z wykształceniem rolniczym w Radomyślu Wielkim jest pochodną funkcjonowania Zespołu Szkół Rolniczych w niedaleko położonym Brniui. Również obecnie wśród młodzieży Radomyśla Wielkiego szkoły rolnicze cieszą się dużą popularnością (co związane jest po części z zainteresowaniem młodzieży, ale i dostępnością, w tym komunikacyjną, konkretnej szkoły). Różnego rodzaju szkoły rolnicze lub z profilem rolniczym istnieją i w innych miastach, np. w Dobczycach (Zasadnicza Szkoła Mechanizacji Rolnictwa, Technikum Rolnicze), Myślenicach (Zasadnicza Szkoła Rolnicza), Tuchowie (filia tarnowskiej Zasadniczej Szkoły Ogrodniczo-rolniczej), również w Grybowie, Jordanowie oraz Mszanie Dolnej. Zdarza się też, że władze gminy stwarzają rolnikom możliwość doksztalcania podczas różnego rodzaju kursów. Np. w ubiegłym roku władze Wieliczki, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Fundacja Zaopatrzenia Wsi w Wodę zorganizowały cykl wykładów, które cieszyły się zainteresowaniem wśród miejscowych rolników.

Aktywizującą rolę pełnią również duże gospodarstwa produkcyjne. Przykładem może być wspomniane wcześniej, a istniejące już od ponad 20 lat, obecnie jako spółka z o.o. gospodarstwo „Produkcja i Hodowla Roślin Ogrodniczych” w Krzeszowicach. Ten kombinat szklarniowy jest ważnym i liczącym się nawet na rynku krajowym producentem warzyw (przede wszystkim ogórków i pomidorów) oraz kwiatów doniczkowych i ciętych. Zakład zajmuje się również hodowlą nowych odmian i pro-

dukcją nasion. Zatrudniając ponad 380 osób z Krzeszowic i okolicznych miejscowości zajmuje 14 ha „pod szkłem” i około 300 ha użytków rolnych. Innym przykładem może być Reprodukcyjna Ferma Szynszyli „Raba” – największa tego rodzaju ferma w Polsce. Jej pozycja potwierdzona została powołaniem w 1997 roku Ogólnopolskiego Związku Hodowców Szynszyli z siedzibą w Myślenicach. Fermę szynszyli usytuowano również w Słomnikach. Ponadto specjalistyczne gospodarstwa ogrodnicze funkcjonują w Dobczycach, Sułkowicach, Wieliczce i innych miastach. Gospodarstwa te, choć są z reguły nieliczne i małe, stanowią wyraźne, łatwe do zaobserwowania w fizjonomii miasta obiekty (Liszewski, 1973).

Przestrzeń rolnicza w miastach, nie zawsze jednak tak czytelna w terenie (granicze bowiem pomiędzy miastem a wsią często się zacierają), zajmuje w większości małych miast Regionu Krakowskiego bardzo wyraźną pozycję. Powierzchnia użytków rolnych w miastach jest bardzo zróżnicowana. Najniższe średnie udziały zanotowano w miastach woj. nowosądeckiego – 46,2% ogólnej powierzchni miast. Wynika to jednak ze specyfiki położenia górskiego wielu miast oraz znacznego w nich odsetka lasów, np. Krynica, którą charakteryzuje najniższy odsetek użytków rolnych (23,9%) ma równocześnie najwyższy udział lasów (63% ogólnej powierzchni miasta). Podobne rozpiętości zanotowano w Szczawnicy, Piwnicznej, Muszynie i Rabce. Wyższymi odsetkami użytków rolnych charakteryzują się miasta woj. tarnowskiego i krakowskiego, szczególnie te położone na obszarach typowo rolniczych: Proszowice, Skała, Słomniki, Żabno, Nowy Wiśnicz powyżej 73% oraz Radomyśl Wielki i Pilzno, gdzie około 80% powierzchni miasta zajmują użytki rolne. Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że w strukturze użytków rolnych wyraźnie dominują grunty orne, zajmując nawet do 96% użytków (Słomniki). Nieco inaczej przedstawia się wskaźnik powierzchni użytków rolnych na 1 mieszkańca poszczególnych miast (tab.1). Zdecydowanie najmniejsza powierzchnia przypada na mieszkańca Brzeska – jedynie 2,7 ara. Poniżej 10 arów przypada również na mieszkańców 6 miast woj. krakowskiego i 3 miast woj. nowosądeckiego (Krynicy, Limanowej i Starego Sącza). W 5 ośrodkach (Niepołomicach, Radomyślu Wielkim, Jordanowie, Muszynie i Piwnicznej) wskaźnik ten oscyluje pomiędzy 20 a 30 arami na mieszkańca. Największy obszar użytków rolnych na 1 mieszkańca mają Pilzno (31 arów) oraz Szczawnica – aż 37,9 arów.

Rozmieszczenie obszarów użytkowanych rolniczo w obrębie poszczególnych miast znacznie się różni. W niektórych miastach obszary takie znajdujemy bardzo blisko centrum (dotyczy to szczególnie gospodarstw specjalistycznych, prowadzących uprawę na niewielkiej powierzchni, ale pod szkłem). W większości jednak obszary te zlokalizowane są na obrzeżach miast, np. w Myślenicach i Krzeszowicach stanowią zwarty obszar na pn.zach. od centrum, w Niepołomicach rozmieszczone są wokół miasta, niejednokrotnie zbliżając się do jego centrum, również w bliskiej od centrum odległości znajdziemy takie obszary użytkowane rolniczo w Proszowicach, Skale, Radomyślu Wielkim czy Żabnie.

Tabela 1. Wybrane mierniki funkcji rolniczej w małych miastach regionu krakowskiego w 1996 roku

Miasto	Ludność	Pracujący ¹ w rolnictwie %	Ludność zamieszkała ²	Użytkownicy gospodarstw powyżej 60lat %	Uzytki rolne w ha	UR w pow. miasta %	UR na 1 mieszk. w arach
Alwernia	3191	8	35	40	4200	47,2	13,2
Dobczyce	5568	15	33	37	7000	53,8	12,5
Krzeszowice	8530	3	24	42	4900	66,2	5,7
Myślenice	17752	8	28	37	12500	41,5	7,0
Niepołomice	7336	22	41	40	15200	56,1	20,7
Proszowice	6683	9	26	26	5500	76,4	8,2
Skala	3602	35	64	29	2200	73,3	6,1
Słomniki	4458	11	32	32	2500	75,7	5,6
Sułkowice	5892	33	64	39	10000	60,6	17,0
Wieliczka	17813	2	24	36	7600	56,7	4,3
średnia dla woj.	x	15	37	36	x	60,8	10,0
Grybów	6140	43	47	33	10800	63,5	17,6
Jordanów	4786	25	60	40	11900	56,9	24,9
Krynica	13180	4	13	38	9600	23,9	7,3
Limanowa	14353	9	34	37	11200	60,2	7,8
Mszana Dolna	6790	35	55	34	13500	49,8	19,9
Muszyna	5028	18	45	45	10700	44,6	21,3
Piwniczna	5634	51	62	45	13700	35,8	24,3
Rabka	13601	15	28	39	16200	44,3	11,9
Stary Sącz	8784	23	37	42	8500	51,2	9,7
Szczawnica	7271	32	54	46	27600	31,4	37,9
średnia dla woj.	x	25	43	40	x	46,2	18,3
Brzesko	17513	2	13	38	4700	43,9	2,7
Dąbrowa Tarnowska	11015	19	39	33	16000	69,3	14,5
Nowy Wiśnicz	2495	29	52	37	3700	74,0	14,8
Pilzno	4186	29	67	33	13000	81,0	31,0
Radomyśl Wielki	1892	30	81	34	3900	78,0	20,6
Tuchów	6165	26	47	36	12300	67,9	19,9
Żabno	4264	16	42	43	8300	74,8	19,5
średnia dla woj.	x	25	55	42	x	76,4	20,2

¹ pracujący w rolnictwie do ogółu pracujących w miastach

² ludność faktycznie zamieszkała w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów *Spisu Rolnego, 1996 i Roczników Statystycznych woj. krakowskiego, nowosądeckiego, tarnowskiego, 1997*

Małe miasta stają się również ważnymi ośrodkami obsługi i promocji rolniczego zaplecza. W okresie tworzenia samorządu terytorialnego usługi dla rolnictwa są dodatkowym, ale ważnym elementem kształtującym i umacniającym powiązania miasta z zapleczem, uwidacznia się to jednak dopiero przy badaniu innych funkcji miasta. Owe powiązania przejawiają się między innymi w funkcjonowaniu wspomnianych wyżej szkół rolniczych oraz umiejscowieniu na terenie małych miast różnych instytucji świadczących wszelkiego rodzaju usługi dla rolnictwa. W Proszowicach np. powstała Giełda Rolna „Ekorol” o zasięgu regionalnym, zajmująca się handlem, pośrednictwem i przetwórstwem produktów rolnych. Proszowice stają się już wyspecjalizowanym ośrodkiem obrotu towarami rolno-spożywczymi. Cotygodniowo odbywają się również duże targi, m.in. rolnicze w Krzeszowicach i innych miastach. We wszystkich niemal miastach istnieją gminne spółdzielnie „Samopomoc Chłopska” (Alwernia, Słomniki, Sułkowice, Krynica, Mszana Dolna, Pilzno, Radomyśl Wielki, Tuchów, Żabno), spółdzielnie mleczarskie, mleczarnie i punkty skupu mleka (np. w Brzesku, Skale, Limanowej, Myślenicach i Alwerni), Spółdzielnie Kółek Rolniczych w Alwerni, Dobczycach, Jordanowie i Starym Sączu, Spółdzielnie Rolniczo-Handlowe w Wieliczce, Starym Sączu, Państwowe Ośrodki Maszynowe (np. w Krynicy, Limanowej), Ośrodki Doradztwa Rolniczego (np. w Limanowej, Myślenicach, Proszowicach), Kasy Ubezpieczenia Rolnego (np. w Proszowicach) oraz Banki Spółdzielcze. W szeregu miast organizowane są wystawy płodów rolnych, np. Targi Płodów Rolnych w Proszowicach, wystawa drobnego inwentarza w Myślenicach i inne. We wszystkich niemal miastach funkcjonują nierzadko już prywatne lecznice czy kliniki dla zwierząt oraz punkty i pogotowia weterynaryjne.

Swego rodzaju bodźcem dla rozwoju rolnictwa na terenie gmin, ale także i w obrębie miast jest wzrost udziału przemysłu spożywczego w miastach. Ogólna liczba zarejestrowanych podmiotów według EKD w podsekcji „Produkcja Artykułów Spożywczych” na terenie małych miast regionu krakowskiego wynosi 261, a w 10 miastach przemysł spożywczy stanowi produkcyjną dominantę lub subdominantę (Kwiatkiewicz-Sołtys, 1997). Powstawanie wielu małych i średnich przedsiębiorstw pozarolniczych oraz rozwój szerokiej gamy usług powoduje, że część ludności rolniczej podejmuje działalność w otoczeniu rolnictwa, w przetwórstwie czy usługach, dzięki czemu częściowo hamowany jest odpływ ludności, zarówno z ubogich terenów wiejskich, jak i z najmniejszych, rolniczych miast.

Rolnictwo jest wreszcie jednym ze źródeł zasilania budżetów miast. Wpływy z tytułu podatku rolnego są jednak w poszczególnych miastach bardzo zróżnicowane i trudne do porównania ze względu na niejednorodność statystyki w tym zakresie (kwestie budżetowe ujęte są z reguły w przekrojach miejsko-gminnych). Można jednak przyjąć, że udziały te dochodzą sporadycznie do 30% ogólnych dochodów gminy.

LITERATURA

- Górz B., Rajman J., 1988. *Współczesne kierunki rozwoju rolnictwa w Karpatach*. Folia Geographica, series Geographica - Oeconomica, vol. XXI, Wrocław, s.5-23.
- Kwiatek-Sołtys A., 1997. *Miejsce przemysłu w strukturze funkcjonalnej małych miast Regionu Krakowskiego*. Materiały konferencji „Problemy transformacji struktur przemysłowych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej”, Instytut Geografii WSP w Krakowie i Komisja Geografii Przemysłu PTG, Warszawa – w druku.
- Lewiński S., 1991. *Czy koniec ery miasteczek rolniczych?* Przegląd Geograficzny, z.1-2, s. 29-41.
- Liszewski S., 1973. *Użytkowanie ziemi w miastach województwa opolskiego*. Instytut Śląski, Opole.
- Rajman J., 1962. *Próba klasyfikacji funkcjonalnej pozarolnych ośrodków pracy w województwie krakowskim*. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 10, Geografia, s. 103-112.
- Tkocz J., 1966. *Funkcje i typy rolnicze miast*. Inst. Śląski, Opole.

Agnieszka Kwiatek-Sołtys

AGRICULTURAL ECONOMIC BASE OF SMALL TOWNS OF CRACOW REGION

The results of research on situation and role of agriculture in small towns of Cracow Region are presented in the article. Agriculture does usually not make the town creating function; not including this function in research on the functional structure of towns, however, leads to its warp. The author analyses main demographic social and economical factors of agriculture, emphasises the role of big, productive and specialised farms and the place of agriculture in the spatial structure of the town. In some of the nearly 30 cities under consideration specialised agriculture and associated institutions are the main factors of their development which is the case, for example, in Proszowice or Krzeszowice.

STANISŁAW KŁOSOWICZ

Główne tendencje zmian w indywidualnym rolnictwie województwa skierniewickiego w latach 1988-1996

Przedstawione poniżej uwagi dotyczą niektórych zmian w rolnictwie województwa skierniewickiego, położonego pomiędzy dwoma dużymi aglomeracjami miejsko-przemysłowymi Łodzi i Warszawy, które są zarazem wielkimi rynkami zbytu na artykuły rolne, zarówno roślinne, jak i pochodzące z hodowli. Według oceny W. Zglińskiego (1994) obszar ten stanowi część strefy żywicielskiej Warszawy, dostarczającej głównie owoców i warzyw. Interesującym problemem jest zatem stwierdzenie, jak nowe warunki gospodarowania, powstałe po roku 1989, wpłynęły na użytkowanie gruntów rolniczych oraz na poziom i kierunki chowu zwierząt. Można założyć, że uwolnienie cen na artykuły rolnicze zmusza producentów do rozwijania tych dziedzin produkcji, które przynoszą określone dochody i znajdują zbyt. Równocześnie obecna sytuacja kształtująca decyzje rolników jest w dużym stopniu przejściowa, gdyż nie doszło jeszcze do powstania nowych instytucji skupu i handlu produktami rolnymi, dostosowanych do istniejącej rzeczywistości (Dyka 1994, Urban 1995).

Problem kierunków rozwoju rolnictwa w województwie skierniewickim jest ważny nie tylko ze względu na wspomnianą rolę żywicielską tego regionu dla aglomeracji warszawskiej i łódzkiej, ale też z uwagi na istotne miejsce gospodarki rolnej w życiu ekonomicznym mieszkańców. Jest to bowiem obszar słabo zurbanizowany, o wysokim udziale ludności wiejskiej związanej z ziemią i czerpiącej z pracy na roli dużą część swoich dochodów. Województwo skierniewickie liczyło w końcu 1996 roku 423,8 tys. osób, z czego na wsi pozostawało 58% ogółu mieszkańców. Jego obszar (3969,8 km²) położony jest w obrębie dwóch jednostek geograficznych – Niziny Środkowo-Mazowieckiej i Wzniesień Południowo-Mazowieckich.

Na terenie województwa dominujący udział mają żytnie kompleksy glebowe określające ich przydatność rolniczą. Zajmują one prawie 80% ogólnej powierzchni

gleb w województwie, przy czym prawie 38% tej powierzchni przypada na kompleks słaby i bardzo słaby. Powstały one na zróżnicowanym podłożu utworów geologicznych, głównie pochodzenia polodowcowego. Utwory te dały początek na ogół mało urodzajnym glebom bielcowym, które znajdują się zarówno na wspomnianej wyżej Nizinie, jak również na Wzniesieniach Południowo-Mazowieckich. Największą przydatność rolniczą mają położone w dolinie Bzury czarne ziemie.

Mimo ogólnie niskiej urodzajności gleb teren województwa został już dawno w większości zagospodarowany przez rolnictwo. Pozostały jedynie niewielkie obszary leśne, które zajmują zaledwie 13% powierzchni regionu. Natomiast na użytki rolne przypada aż 78% tej powierzchni.

Rolniczy charakter województwa miał niewątpliwy wpływ na znaczny rozwój przemysłu rolno-spożywczego. Jest on reprezentowany przez kilka bardzo znanych w Polsce przedsiębiorstw, przede wszystkim przez znajdujące się w Łowiczu zakłady przetwórstwa owoców i warzyw oraz dużą przetwórnę mięsa w Rawie Mazowieckiej. Do bardziej znanych należą też Zakłady Zbożowo-Młynarskie w Szymanowie. Pierwotnie silny związek z tutejszym rolnictwem miały też zakłady Inniarskie Żyrardowa.

Dzisiejszy profil produkcyjny rolnictwa skierniewickiego ukształtował się w dużym stopniu pod wpływem działających na tym terenie placówek i instytucji naukowych. Chodzi przede wszystkim o Instytut Sadownictwa i Kwiaciarstwa oraz Instytut Warzywnictwa z siedzibą w Skierniewicach, które dostarczyły rolnikom wielu nowych odmian warzyw, owoców i kwiatów oraz miały duży wpływ na ich pomyślnę wdrożenie do produkcji. Oprócz tych instytucji istnieją też na terenie województwa dwa zakłady doświadczalne Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego: jeden rolniczy w Żelaznej i drugi, leśny, w Rogowie. W Rossosze ma swoją siedzibę Zootechniczny Zakład Doświadczalny Instytutu Zootechniki z Krakowa.

1. GŁÓWNE CECHY STRUKTURY AGRARNEJ ROLNICTWA

Podobnie jak na pozostałych obszarach centralnej Polski, również w województwie skierniewickim główny udział zarówno w powierzchni ogólnej, jak i w użytkach rolnych miały zawsze gospodarstwa indywidualne.

Tabela 1. Miejsce indywidualnych gospodarstw w powierzchni ogólnej użytków rolnych

Grupy użytków	1988		1996	
	Obszar w tys. ha	%	Obszar w tys. ha	%
Obszar ogólny	382,0	100,0	382,0	100,0
Gospodarstwa indywidualne	302,9	79,3	310,6	81,3
W tym użytki rolne	282,7	85,5	281,2	90,5

Źródło: Wyniki spisu rolniczego 1998, WUS w Skierniewicach. *Powszechny Spis Rolny 1996. Użytkowanie gruntów i powierzchnia zasiewów*. GUS, Warszawa 1997

Tabela 2. Indywidualne gospodarstwa rolne w województwie skierniewickim
w roku 1988 i 1996

Grupy obszarowe	1988		1996		Zmiany 1988=100
	Liczba	%	Liczba	%	
Ogółem	43704	100,0	41283	100,0	94,5
w tym:					
1-2 ha	5675	13,0	7261	17,6	127,9
2-5 ha	13723	31,4	12556	30,5	91,5
5-7 ha	8689	19,9	7012	17,0	80,6
7-10 ha	8695	19,9	7202	17,4	82,8
10-15 ha	5541	12,7	5290	12,8	95,5
15 i więcej ha	1381	3,1	1962	4,7	142,1

Źródło: Jak w tabeli 1.

Ich udział w ostatnich kilkunastu latach umacniał się jeszcze bardziej. W 1996 roku własnością gospodarstw indywidualnych było już 81,3% powierzchni ogólnej województwa i 90,5% użytków rolnych.

Na podstawie danych z tabeli 2 można stwierdzić, że gospodarstwa indywidualne województwa skierniewickiego są silnie rozdrobnione z dużą przewagą grupy obszarowej 1-5 ha, której udział zarówno w roku 1988, jak i w 1996 przekraczał znacznie 40%. Równocześnie gospodarstw o większym areale gruntów (10 i więcej ha) było niewiele ponad 15%. Tymczasem, jak wiadomo z badań (Meredyk 1994), właśnie gospodarstwa posiadające więcej ziemi wykazywały po roku 1988 relatywnie największą dynamikę w sferze produkcji i najsukuteczniej reagowały na potrzeby rynku żywnościowego. Analizując dane z cytowanej tabeli można zauważyć, że rolnictwo chłopskie województwa skierniewickiego podlegało w ostatnim czasie typowym dla większości obszarów Polski zjawiskom polaryzacji struktury obszarowej. Polegały one na ilościowym wzroście grupy gospodarstw mieszczących się w przedziale 1-2 ha, która powiększyła się aż o prawie 28% i równie silnym przyroście liczby gospodarstw największych o powierzchni 15 i więcej hektarów. Zmiany te dokonały się kosztem średniej wielkości gospodarstw (głównie grupy 5-7 ha), a także większych o powierzchni 10-15 ha, których liczba wyraźnie zmalała. Te przemiany agrarne występują w specyficznych warunkach społeczno-ekonomicznych, które powstały w Polsce w ostatnim czasie w wyniku bezrobocia i dużego spadku opłacalności produkcji rolniczej. Wiele osób pozostających bez pracy tworzy własne gospodarstwa w wyniku podziałów rodzinnych. Równocześnie niektóre w ogóle rezygnują z dalszego użytkowania ziemi i przekazują gospodarstwa w użytkowanie innym rolnikom (Noskał, Kotala 1994). W wyniku tych zmian doszło do zmniejszenia liczby gospodarstw w województwie o ponad 5% i równocześnie umocnienia roli gospodarstw dużych, które dostarczają na rynek podstawową część produktów roślinnych i hodowlanych. Sądzić można, że ten kierunek ewolucji struktury agrarnej będzie

jeszcze trwał przez kilka lat, dopóki nie dojdzie w województwie skierniewickim do widocznego wzrostu pozarolniczych dziedzin gospodarki, w których znajdzie pracę ludność użytkująca teraz małe gospodarstwa.

2. GŁÓWNE TENDENCJE ZMIAN W UŻYTKOWANIU ZIEMI I W STRUKTURZE ZASIEWÓW

Ostatnie lata przyniosły wiele istotnych zmian w użytkowaniu ziemi i w zasiewach podstawowych roślin uprawnych. Pojawił się problem względnej nadprodukcji w zakresie większości artykułów, a wiele małych gospodarstw zaprzestało w ogóle sprzedaży zbóż i żywca i ograniczyło działalność do swoich potrzeb (Noskał, Kotala 1994).

Tabela 3. Struktura zasiewów indywidualnych gospodarstw rolnych
w województwie skierniewickim w 1988 r. i 1996 r.

Rodzaj upraw	1988		1996		Zmiany 1988=100
	Obszar w tys. ha	%	Obszar w tys. ha	%	
Użytki rolne	282,7	100,0	281,3	100,0	99,5
- grunty rolne	243,7	86,2	228,7	81,3	93,8
- użytki zielone	23,6	11,1	37,5	13,4	157,6
- sady	7639	2,7	15073	5,3	197,3
Powierzchnia zasiewów	244,0	100,0	216,2	100,0	88,6
Zboża	143,9	59,0	143,1	66,2	99,4
- pszenica	20,9	8,6	22,2	10,3	106,2
- żyto	64,8	26,6	63,0	29,1	97,2
- jęczmień	8,5	3,5	6,6	3,0	77,6
- owies	16,6	6,8	17,7	5,4	70,5
- pszenżyto	7,6	3,1	14,3	6,0	188,1
- mieszanki zbożowe	25,5	10,4	25,2	12,4	98,8
Ziemniaki	40,3	16,5	37,9	17,5	94,0
Przemysłowe	3,6	1,5	3,5	1,6	97,3
Pastewne	42,1	21,0	18,1	16,9	43,0
Warzywa	5,0	2,0	4,3	2,0	87,7

Źródło: Wyniki spisu rolniczego 1988 r. WUS w Skierniewicach. Powszechny Spis Rolny 1996 r. Użytkowanie i jakość gruntów, powierzchni zasiewów i zwierzęta gospodarskie w woj. skierniewickim. WUS w Skierniewicach, Skierniewice 1997

Doprowadziło to do zaniechania uprawy na wielu tysiącach hektarów. Faktyczne wykorzystanie ziemi spadło w wielu regionach kraju. Na tym tle wypada odnoto-

wać niezwykle korzystne zjawisko, jakie wystąpiło w zakresie użytkowania gruntów rolniczych w województwie skierniewickim. Doszło tutaj mianowicie po 1988 roku do dużego wzrostu areалу sadów: z 7639 ha do ponad 15 tysięcy ha (tabela 3). Jest to wzrost o ponad 97%, nie notowany nigdy dotąd w sadownictwie skierniewickim. Podniósł się w związku z tym udział sadów w użytkach rolnych – z 2,7% w roku 1988 do 5,3% w 1996. Te zmiany stawiają teraz województwo w grupie czołowych producentów w kraju.

Druga istotna zmiana dotyczy wzrostu powierzchni użytków zielonych o prawie 14 tys. ha (z niecałych 24 tys. ha do 37,5 tys., tzn. o 57%). W 1996 r. udział łąk i pastwisk w użytkach rolnych podniósł się o 13,4%. Te kierunki ewolucji oznaczają pewną racjonalizację użytkowania gruntów rolniczych w województwie, która może w konsekwencji oznaczać również intensyfikację rolnictwa. Na pewno o tej intensyfikacji można mówić w przypadku sadów. Natomiast jeśli chodzi o użytki zielone, to może się okazać, że wzrost ich powierzchni może obniżyć efektywność wykorzystania ziemi, ale z pewnością przyniesie korzyści w zakresie poprawy struktury gleby.

Zasiewy roślin uprawnych były w województwie skierniewickim w 1996 roku mniejsze niż w 1988 o prawie 28 tys. ha. To zmniejszenie powierzchni upraw jest w znacznym stopniu wynikiem odlogowania prawie 12,5 tys. ha z przyczyn ekonomicznych.

Główną pozycję w uprawach zajmują w omawianym województwie zboża (tab. 3). Ich powierzchnia praktycznie nie zmieniła się w ciągu ostatnich lat w ogóle i wynosi nieco ponad 143 tys. ha. Jednak przy ogólnym spadku zasiewów udział zbóż w ogólnej powierzchni wzrósł z 59% w 1988 do ponad 66% w roku 1996 i jest teraz bardzo wysoki. Można to odczytać jako przejaw pewnej ekstensyfikacji struktury upraw, chociaż równocześnie wśród uprawianych zbóż powiększył się udział pszenicy i pszenżyta, a więc tych gatunków, które cechuje wyższa intensywność uprawy. Zmalała natomiast powierzchnia żyta i owsa, które należą do roślin mało intensywnych.

Przejawem ekstensyfikacji struktury upraw jest spadek areалу ziemniaków z 40,3 tys. ha w 1988 r. do 37,9 tys. w 1996 r. Ograniczenia w uprawie ziemniaków nie miały większego wpływu na chów trzody chlewnej, której liczba niewiele się zmieniła w porównywalnym okresie.

Pewien regres odnotowano w uprawie warzyw, z prawie 5 tys. ha do 4,3 tys. ha, co jest trudne do interpretacji ze względu na istniejące możliwości zbytu tych produktów na rynek warszawski i do przetwórstwa. Sądzić należy, że jest to zjawisko przejściowe, związane z trudnościami organizacyjnymi zbytu, a nie z faktyczną nadprodukcją, która mogłaby wpłynąć na ograniczenie areалу warzyw. Z pewnością, z chwilą powstania giełd towarów rolniczych tutejsza produkcja wzrośnie, bo możliwości poszerzenia uprawy różnych gatunków warzyw są duże, zarówno możliwości związane ze środowiskiem, jak również z potrzebą aktywizacji drobnych gospodarstw. Tylko w tej dziedzinie produkcji rolniczej mogą one uzyskać pewne możliwości przetrwania trudnego okresu przemian w polskim rolnictwie.

Zasadniczo bez większych zmian kształtuje się w województwie skierniewickim w ostatnim czasie powierzchnia upraw roślin przemysłowych. Nie jest ona duża (około 3,5 tys. ha) ze względu na przewagę słabych gleb. W strukturze tej grupy roślin najważniejsze są buraki cukrowe (około 78% ogółu) wymagające dobrych gleb. Pewne znaczenie, oprócz buraków, ma jeszcze rzepak (około 18% roślin przemysłowych).

Duży regres dotyczył natomiast w latach 1988-1996 roślin pastewnych. Ich powierzchnia spadła z 42 tys. ha do zaledwie 18 tys. ha (o 24 tys.). Redukcji uległa przede wszystkim powierzchnia upraw roślin motylkowych (głównie koniczyny), które wcześniej zajmowały obszar 36 tys. ha, a obecnie niecałe 12 tys. Jest to w pewnym stopniu konsekwencja przyrostu użytków zielonych, z których teraz pochodzi duża część produkowanych w województwie pasz zielonych i siana.

Wydaje się, że przedstawione tendencje w strukturze upraw nie powinny się pogłębić, by w ich rezultacie rosła nadal powierzchnia zbóż, a malała ziemniaków, warzyw oraz roślin przemysłowych i pastewnych. Można raczej oczekiwać poprawy w uprawach warzyw i ewentualnie roślin przemysłowych (np. rzepak) w rezultacie usprawnienia skupu, który obecnie jest dla drobnych producentów przeszkodą w rozszerzaniu produkcji.

3. TENDENCJE ZMIAN W CHOWIE ZWIERZĄT W INDYWIDUALNYCH GOSPODARSTWACH ROLNYCH W LATACH 1988-1996

Województwo skierniewickie nie należy do regionów o intensywniej hodowli zwierząt gospodarskich, szczególnie w zakresie bydła i owiec. Niemniej można stwierdzić, że tutejszy poziom chowu jest porównywalny ze średnimi wskaźnikami krajowymi. Problemem ostatnich lat jest jednakże duży spadek chowu w obrębie większości gatunków zwierząt, który obniżył w konsekwencji bardzo poważnie poziom intensywności całego rolnictwa.

Szczególnie negatywne zjawiska odnotowano w przypadku pogłowia bydła i owiec. Liczba bydła spadła bowiem w latach 1988-1996 o ponad 25%, a owiec ponad 9 razy. W tych zmianach mamy więc do czynienia z podobnymi tendencjami jak w całej Polsce, mimo że sytuacja województwa skierniewickiego, ze względu na jego rolniczy charakter, powinna ten regres bardziej ograniczać niż na innych terenach Polski. Chodzi zwłaszcza o rolę bydła w małych gospodarstwach rolnych, które dotychczas przywiązywały wagę do posiadania tych zwierząt (zwłaszcza krów) i do produkcji mleka, przeznaczanego w większości na własne potrzeby.

Ogromną depresję ilościową wykazywał też w analizowanym okresie chów owiec. Skierniewickie nigdy nie było regionem intensywnego chowu tych zwierząt. Niemniej w warunkach sprzyjającej koniunktury (1988) liczba owiec wzrosła do prawie 36 tysięcy sztuk, ale później w wyniku zmiany warunków ekonomicznych rol-

nictwa, a przede wszystkim spadku zapotrzebowania na wełnę, obniżyła się do poziomu spychającego chów tych zwierząt na zupełny margines. Należy wątpić, by nawet przy poprawie koniunktury pogłowie owiec powróciło do dawnego poziomu.

Tabela 4. Chów zwierząt w województwie skierniewickim w 1988 i 1996 roku

Sztuki zwierząt	1988		1996		Zmiany
	Liczba		Liczba		
	ogółem w tys.	na 100 ha	ogółem w tys.	na 100 ha	1988=100
Razem sztuk dużych	218,9	77,4	168,8	60,0	77,1
Bydło ¹⁾	153,9	54,4	114,7	40,7	75,5
Trzoda ¹⁾	279,0	98,7	276,8	98,4	99,2
Owce ¹⁾	35,7	12,6	3,7	1,3	10,5
Konie ¹⁾	18,8	6,6	8,3	2,9	44,0

¹⁾ dotyczy zwierząt w sztukach fizycznych

Źródło: Wyniki spisu rolniczego 1988 r. WUS w Skierniewicach, Skierniewice, wrzesień 1988. *Powszechny Spis Rolny 1996 r. Użytkowanie i jakość gruntów, powierzchnia zasiewów i zwierzęta gospodarskie w województwie skierniewickim*. WUS w Skierniewicach, Skierniewice 1997.

Zdecydowane zmniejszenie stanu ilościowego dotyczyło w omawianych latach koni. W 1988 roku hodowano ich w województwie skierniewickim niemal 19 tys. sztuk (tabela 4). Natomiast do roku 1996 ich liczba spadła do 8,3 tys., co w praktyce oznacza, że teraz konie posiada w tym województwie zaledwie co piąte gospodarstwo, gdy wcześniej co trzecie. Jest to pozytywny skutek zmian ekonomicznych w gospodarstwach chłopskich, wynikający nie tylko z postępów mechanizacji rolnictwa i upowszechniania ciągników, ale także przeprowadzanych kalkulacji związanych z opłacalnością utrzymania koni. Należy w związku z tymi zmianami oczekiwać, że wykorzystywane wcześniej w chowie koni pasze będą teraz przeznaczone dla trzody chlewnej i bydła.

Poziom chowu trzody chlewnej wynosił w 1996 roku 98 sztuk na 100 ha użytków rolnych i był podobny jak w roku 1988. Stabilność pogłowia tych zwierząt może wynikać z relatywnej opłacalności chowu, zwłaszcza w zestawieniu z bydłem, a także w stosunku do ceny zbóż i ziemniaków.

Efektom przedstawionych zmian w chowie 4 gatunków zwierząt jest duży spadek intensywności chowu, którą można wyrazić wielkością pogłowia na 100 ha użytków rolnych, przeliczonego na sztuki duże. Otóż w roku 1988 odnośny wskaźnik wynosił 77,4 sztuki duże, a w 1996 – 60 sztuk. Obniżył się więc o 22,5%.

Zmianie uległa też pozycja poszczególnych zwierząt w chowie kształtująca tzw. kierunki chowu. Otóż w roku 1988 udział bydła, które stanowiło najważniejszą część w hodowli, w ogólnej liczbie sztuk dużych wynosił 56,2%. Natomiast w 1996 roku był niższy i nie przekraczał 53%. Bardzo wyraźnie w strukturze chowu umocniła się

pozycja trzody chlewnej, na którą na początku porównywanego okresu przypadało 31,8% ogółu sztuk dużych, a w 1996 roku aż 41%. W rezultacie przekształceń uległ kierunek chowu z bydłęcego z trzoda chlewną na bydłęco-trzodowy.

Przedstawione powyżej w wielkim skrócie uwagi na temat głównych tendencji zmian w rolnictwie indywidualnym województwa skierniewickiego pozwalają stwierdzić, że w okresie 1988-1996 gospodarka rolna tego regionu podlegała podobnym tendencjom jak całe polskie rolnictwo. Równocześnie dokonują się tutaj zmiany, które można interpretować jako rezultat oddziaływania czynników lokalnych, związanych z istnieniem dużych rynków zbytu (Warszawy i Łodzi), które spowodowały znaczny przyrost powierzchni sadów. Generalnie większe zmiany odnotowano w chowie zwierząt w porównaniu z uprawami roślin użytkowych. Zmiany te mają w dużym stopniu charakter przejściowy, związany przede wszystkim z niedowładem w funkcjonowaniu instytucji rynku rolnego, szczególnie z brakiem firm związanych z handlem produktami rolnymi.

LITERATURA

- Dyka S., 1994. *Gospodarka rynkowa a przemiany w obsłudze rolnictwa*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 1-2.
- Meredyk K., 1994. *Rozwój rolnictwa w warunkach ograniczeń popytowych*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 3.
- Moskal St., Kotala A., 1994. *Drobne gospodarstwa rodzinne na południu Polski wobec nowej sytuacji ekonomicznej*. Zagadnienia Ekonomiczne Rolnictwa, nr 4-5.
- Urban R., 1995. *Procesy dostosowawcze otoczenia rolnictwa do warunków gospodarki rynkowej*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 1.
- Zgliński W., 1994. *Kształtowanie się strefy żywicielskiej aglomeracji warszawskiej*. Prace Geograficzne IG PAN, Warszawa.

Stanisław Kłosowicz

MAIN TENDENCIES OF CHANGES IN INDIVIDUAL AGRICULTURE OF SKIERNIEWICE VOIVODSHIP

In the article the analysis of direction of changes in private farms activity structure in the process of economy system changes was undertaken. Particular attention was paid to changes in the range of crops (regress in cultivation of vegetables and fodder crops) and decrease in livestock (for example the number of cattle to 75,5% and sheep to 10,5%).

ZYGMUNT SZOT

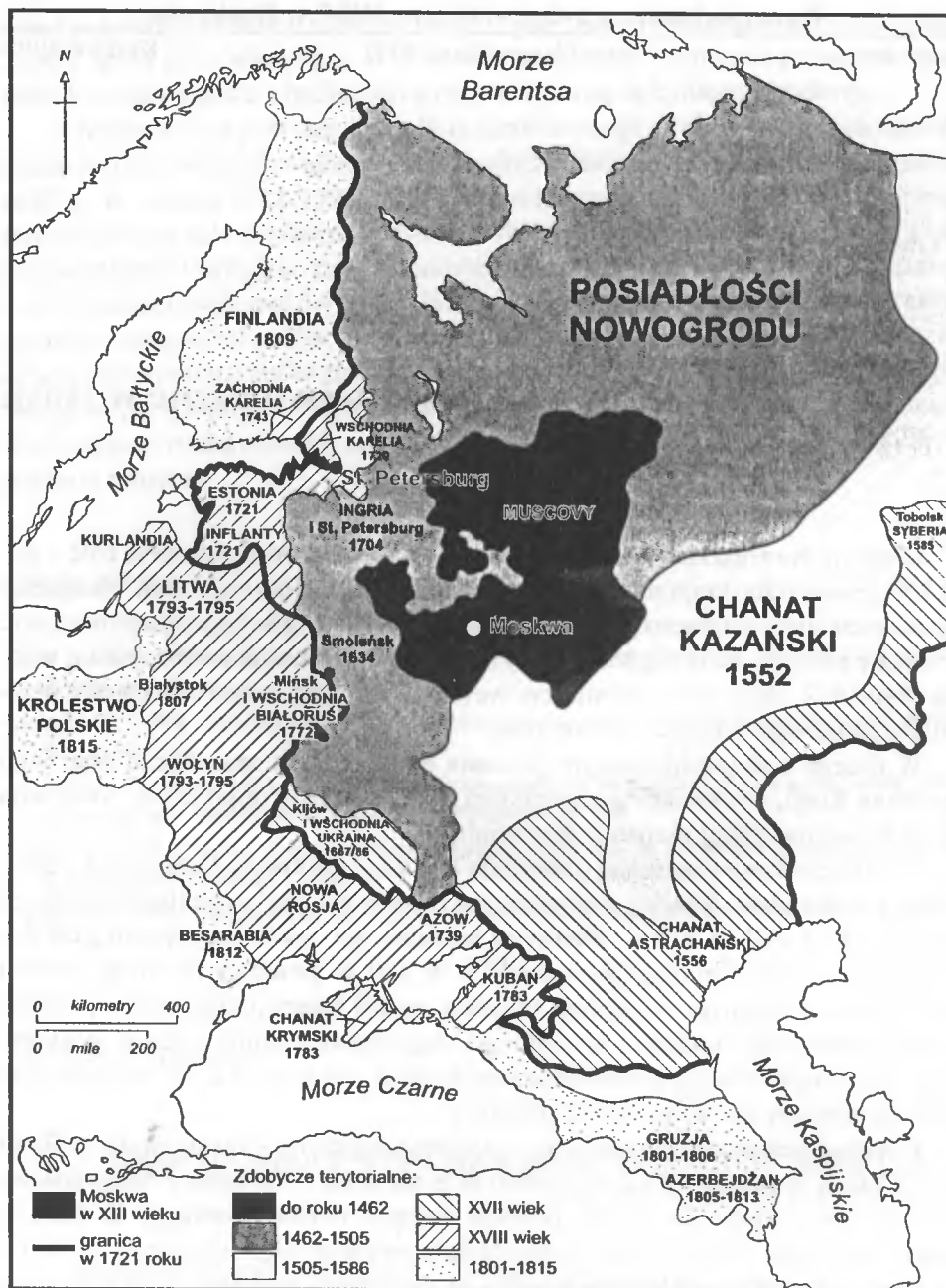
Przymusowe migracje wewnętrzne w Rosji

Migracje wewnętrzne ludności odgrywały w Rosji zawsze ogromną rolę – ponad 80% powierzchni kraju zostało zasiedlone w ostatnich kilku stuleciach. Na ogromną skalę rozwinęto przymusowe przesiedlenia ludności. Po rewolucji przeprowadzano je na skalę nie spotykaną nigdzie indziej na świecie. W okresie stalinowskim, w latach 1930-1952, objęły one wielomilionowe rzesze ludności, w tym całe narody, przesiedlane na odległość tysięcy kilometrów.

W długim i skomplikowanym procesie historycznym zasiedlania obecnego terytorium Rosji, decydującym czynnikiem była ekspansja migracyjna. Stanowiła ona podstawę rosyjskiej ekspansji terytorialnej.

Terytorium Rosji Centralnej (dzisiejsze Regiony: Centralny, Centralno-Czarnoziemny i Wołżańsko-Wiacki) o powierzchni ok. 900 tys. km² zasiedlane było przez Słowian już od VIII-IX w. n.e., stanowiąc najdalsze pn.-wsch. peryferium Rusi Kijowskiej. Po wojnach mongolsko-tatarskich w XIII w. powstaje tu nowe centrum ziem ruskich z głównym ośrodkiem Moskwą, wokół której rozpoczyna się terytorialne powiększanie państwa rosyjskiego. Jego powierzchnia między wiekiem XV a XIX zwiększyła się prawie dziesięciokrotnie. Na początku XX w. imperium rosyjskie obejmowało już ponad 22 mln km².

Pierwsze przymusowe osiedlanie – jako represję karną – zastosowano w Rosji już w XVII w. W połowie XVII w. zesłano na Syberię ok. 1500 osób, z czego połowę stanowili jeńcy wzięci do niewoli podczas wojen z Polską i Szwecją. W XIX w. zesłano na Syberię blisko 900 tys. osób. Zesłańców kierowano najczęściej na obszary o surowych warunkach klimatycznych (np. do guberni jenisejskiej, irkuckiej czy na wyspę Sachalin). Znaczny odsetek zesłańców stanowili Polacy, zwłaszcza po powstaniach 1831 i 1863 r., którzy wnieśli liczący się wkład w rozbudowę miast, kolei i portów. W czasach carskich, przed rewolucją, w głąb dorzecza Leny i w północną część Dalekiego Wschodu kierowano tylko minimalną liczbę zesłańców. Ze względu

Ryc. 1. Ekspansja Rosji w Europie (1552-1815)

Źródło: Davies N., 1998. *Europa*. Znak, Kraków

na wyjątkowo trudne warunki klimatyczne nie mieliby realnych szans przeżycia (Maryański 1995).

W okresie władzy radzieckiej nastąpił ogromny wzrost masowych przesiedleń przymusowych. O ile w czasach carskich objęły one w sumie około 1 mln zesłańców, o tyle w okresie stalinowskim, w latach 1935-1950, dotknęły wielomilionowych rzesz ludności, w tym całych narodów przesiedlanych na odległość tysięcy kilometrów. Po rewolucji przeprowadzano przymusowe wysiedlenia na skalę nie spotykaną nigdzie indziej na świecie. Pierwsi byli „rozkułaczeni” rolnicy. W latach 1930-1952 kilka milionów ludzi, właścicieli większych gospodarstw rolnych, uznanych za tzw. kułaków zesłano wraz z rodzinami poza granice swoich regionów, w większej części na obszary o bardzo surowych warunkach klimatycznych (tundra, tajga, suche stepy i półpustynie). Akcje te miały właściwie charakter eksterminacyjny, gdyż ogromna większość przesiedlonych zginęła z głodu, zimna i chorób. To masowe, zorganizowane ludobójstwo pochłonęło co najmniej 5-6 mln osób (Maryański 1995). W połowie i pod koniec lat trzydziestych dołączyła do nich represjonowana ludność miejska – pozostałości „byłych klas eksploatacyjnych” (szlachta, duchowieństwo, burżuazja), byli członkowie różnych partii politycznych (anarchiści, eserowcy, kadeci i in.), byli „NEPMANI”, znaczna część inteligencji, cała „opozycja” i in. Więźniowie zgromadzeni w obozach koncentracyjnych zbudowali m.in. Kanał Białorusko-Bałtycki, kanał Moskwa-Wołga, kombinaty metalurgiczne: magnitogorski i kuźniecki oraz szereg innych „budowli pięciolatek”. Powstały nowe ośrodki osadnicze w rejonie zagłębia węglowego Workuty, w pobliżu ujścia Jeniseju (Norylsk, Dudinka, Igarka) – kopalnie rudy niklu i miedzi, w dorzeczu Kołymy (górnictwo złota) z portem w Magadanie, w zagłębiu węglowym Karagandy. W latach trzydziestych i czterdziestych to nie były miasta, tylko zespoły obozów koncentracyjnych, gdzie pracownicy nie będący więźniami stanowili tylko znikomy odsetek. W niektórych polarnych osadach górniczych znaczna część ludności wywodzi się z byłych więźniów obozów koncentracyjnych, którzy po zwolnieniu nie otrzymali prawa powrotu do poprzedniego miejsca zamieszkania.

Trwałe następstwa mają deportacje całych narodów lub ich części. W 1937 r. przesiedlono – w ciągu dwóch tygodni – wszystkich Koreańczyków (200 tys. osób) z Kraju Nadmorskiego (z okolic Władywostoku) do Uzbekistanu i Kazachstanu. W tym samym roku deportowano Turków – Meschetyńców (ok. 100 tys.) z Gruzji do Kazachstanu. Po napaści ZSRR na Polskę 17 września 1939 r. i aneksji 46% przedwojennego terytorium (178 tys. km²) około 1,1 mln Polaków zostało wysiedlonych (głównie w 1940 r.) ze swoich miejsc zamieszkania (ze swojej ojcowizny) do Kazachstanu, na Syberię i do północnej Rosji. W różnych źródłach polskich cytuje się niekiedy liczbę o wiele wyższą (m.in. Stpiczyński 1992). Pierwsze masowe przesiedlenia rozpoczęły się już w 1936 r. – wywieziono wówczas ok. 50 tys. członków mniejszości polskiej z prawobrzeżnej Ukrainy do Kazachstanu. Polacy ci nie mieli prawa wyboru obywatelstwa i repatriacji do Polski aż do końca istnienia ZSRR.

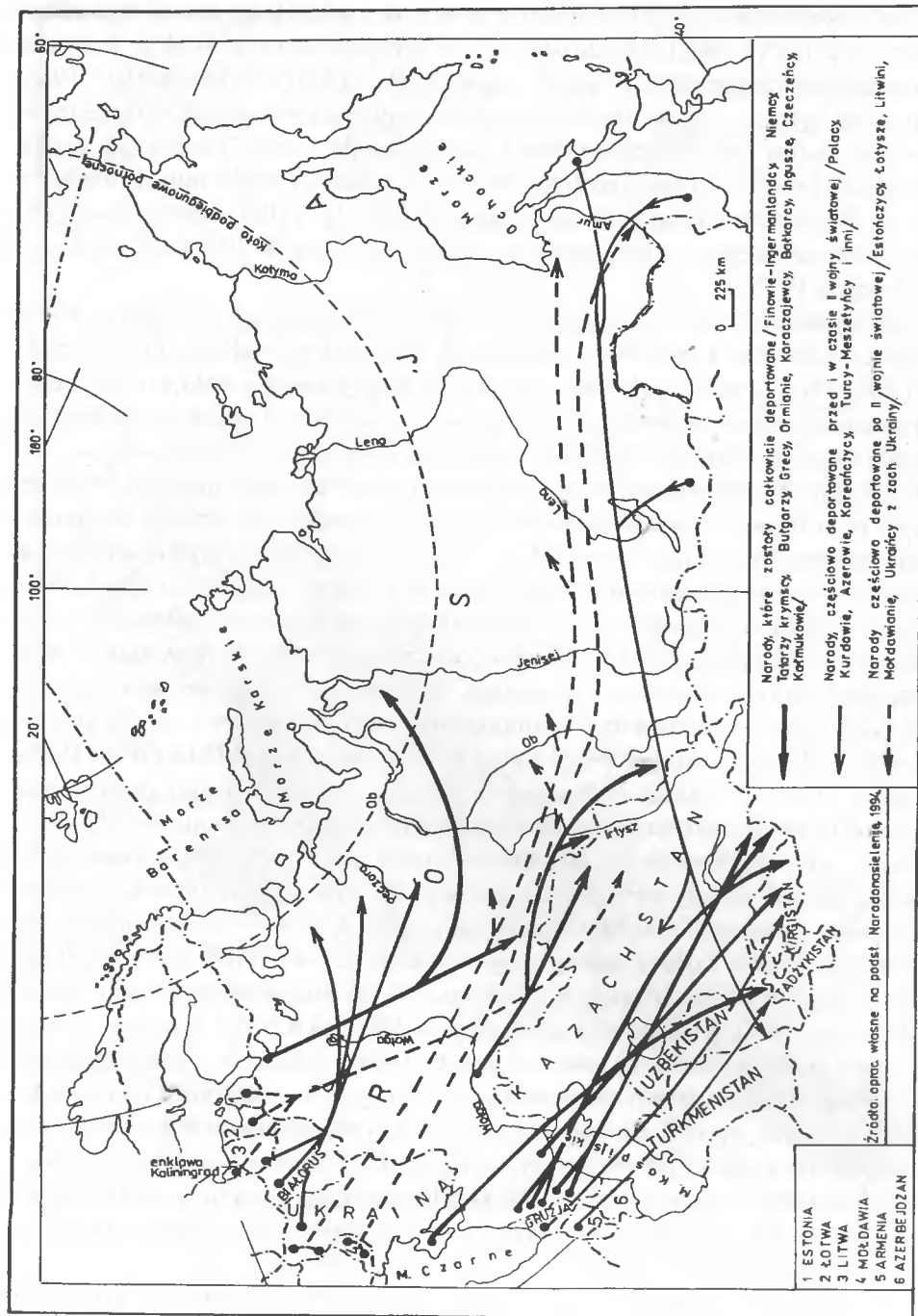
Ryc. 2. Sowiecka ekspansja terytorialna w Europie (1917-1945)

Źródło: Davies N., 1998. *Europa*. Znak, Kraków

Po rozpoczęciu wojny z Niemcami w 1941 r. na wschód kraju zostali wysiedleni wszyscy Niemcy (ponad 1 mln ludzi) żyjący w europejskiej części ZSRR. Jednakże deportacje całych narodów osiągnęły największe rozmiary w latach 1943-1944, kiedy to na Syberię, do Kazachstanu i do Azji Środkowej wysiedlono Czeceńców, Inguszków, Bałkarców, Karaczajewców i Kałmuków (w sumie 700-800 tys. osób), wszystkich Tatarów Krymskich (ok. 200 tys.), Greków i wiele innych narodów (ryc. 1). Deportacje powodowały ogromną śmiertelność. Tylko podczas transportu oraz w pierwszych dniach i tygodniach przesiedlenia ginęło ok. 30% deportowanych (Aliaksiejew 1997).

Już po wojnie, w 1949 r. deportowano jeszcze (głównie do Kazachstanu) kilkadziesiąt tysięcy Litwinów, Łotyszów i Estończyków. Przesiedlenia stalinowskie stworzyły skomplikowaną sytuację społeczną i prawną. Wywołały one i wywołują nadal różnorodne napięcia między poszczególnymi narodami Federacji Rosyjskiej. Na miejsce wysiedlonych narodowości osiedlano inną ludność, najczęściej Rosjan, a częściowo także Ukraińców i Białorusinów. Konsekwencją przymusowych migracji była częściowa lub całkowita zmiana struktury narodowościowej zasiedlanych obszarów. Ziemie zabrane Niemcom, Finlandii, Japonii stały się etnicznie rosyjskie. Rozpoczął się proces masowego napływu Rosjan do Łotwy i Estonii (częściowo i do Litwy), trwający zresztą aż do końca lat osiemdziesiątych. Na ziemiach należących przed wojną do Polski miejsce Polaków i Żydów, mieszkających przede wszystkim w miastach, zajęła ludność ukraińska i białoruska. W obwodach lwowskim, stanisławowskim (dziś iwanofrankowskim), tarnopolskim, czerniowieckim i na Zakarpaciu pojawili się Rosjanie, których przed wojną w ogóle tam nie było (Maryański 1995). W latach 1956-1957 narody Północnego Kaukazu i Kałmykii zostały przeniesione ponownie na swoje stare terytoria, ale sytuacja z lat czterdziestych nie została całkowicie przywrócona. Pod koniec lat czterdziestych i na początku lat pięćdziesiątych ziemie, z których zostały wysiedlone te narody, aktywnie zasiedlały inne, sąsiednie narodowości, włącznie z zajmowaniem zachowanych domów mieszkalnych. Nie wszystkie te ziemie i domy zostały więc zwrócone, co wywołało nowe konflikty, które w latach dziewięćdziesiątych przekształciły się miejscami w otwarte starcia (Aliaksiejew 1997). Konflikt taki zaistniał m.in. także na Krymie pomiędzy powracającymi z zesłania Tatarami a osiedloną tam po 1944 r. ludnością, głównie rosyjską. Osiedlona ludność – w latach czterdziestych i późniejszych w regionie Północnokaukaskim, w byłych republikach bałtyckich czy na Krymie, po upływie 40-50 lat i wymianie pokoleń czuje się już zadomowiona, a ponadto dziś nie ma jej dokąd wysiedlić (Maryański 1995). Z rejonów szczególnie konfliktogennych nastąpiły masowe ucieczki. W połowie lat dziewięćdziesiątych na terenie Federacji Rosyjskiej znalazło się około 1 miliona takich uchodźców.

Łagodniejszą, ale także przymusową formą migracji wewnętrznych był powszechne obowiązujący system nakazów pracy dla absolwentów szkół ponadpodstawowych i wyższych.

Ryc. 3. Deportacje narodów w byłym ZSRR (w latach 1936-1949)

Pewną formą migracji wymuszonej – podczas II wojny światowej – była ewakuacja ok. 25 mln osób z obszarów zagrożonych na tereny Uralu, Powołża i Syberii Zachodniej. Po zakończeniu działań wojennych większość tej ludności wróciła do swoich miejsc zamieszkania.

LITERATURA

- Aliksiejew A. I., 1997. *Migracja nasilenia*. KRON-PRESS, Moskwa.
- Geografia gospodarcza Rosji, 1996. Praca zbiorowa pod red. Z. Szota. PWE, Warszawa.
- Географический Атлас России, 1994. Moskwa.
- Maryński A., 1994. *Narodowości świata*. PWN, Warszawa.
- Maryński A., 1995. *Przemiany ludnościowe w ZSRR*. Centrum Badań Wschodnich UW, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie, Warszawa – Kraków.
- Materiały Centrum Badań Wschodnich UW, Warszawa.
- Narodonasielenije, 1994. *Encyklopedičeskij Słowar*, Moskwa.
- Szot Z., 1996. Rosja (w:) *Encyklopedia geograficzna świata*. OPRESS, Kraków, t. V.
- Stpiczynski T., 1992. *Polacy w świecie*. GUS, Warszawa.
- Всесоюзная перепись населения 1989 года. „Вестник Статистики” 1990, Moskwa.
- Zacharow S. W., 1994. *Rossijskoj Fiederacii narodonasielenije*. Bolszaja Rossijskaja encykłopedija, Moskwa.

Zygmunt Szot

INTERNAL FORCED MIGRATIONS IN RUSSIA

Internal forced migrations in Russia comprised multitudes of many millions people, including deportations of whole nations or their parts. In the years 1930-1952 they were conducted on a scale met nowhere else in the world. The consequences of the migrations are felt till now, both in social and economical sphere. The article is based on original Russian sources.

RENATA RETTINGER

Rola sektora prywatnego w rolnictwie Ukrainy

Lata dziewięćdziesiąte oznaczają dla Ukrainy głęboki kryzys polityczny i ekonomiczny, będący wynikiem wcześniejszego funkcjonowania ekonomii byłego ZSRR.

Przemiany polityczne (rozpad ZSRR) zapoczątkowały jednak szereg zmian gospodarczych, których celem jest przebudowa dotychczasowych struktur i przejście do gospodarki rynkowej. Jest to proces bardzo złożony, wymagający dużych nakładów finansowych. Szczególnie trudna sytuacja panuje w rolnictwie. Ukraina dysponuje olbrzymim potencjałem przyrodniczym, ludzkim i technicznym, które przez dziesiątki lat były wykorzystywane w sposób nieracjonalny, niezgodny z prawami przyrody i gospodarki. W rezultacie tak prowadzonej polityki gospodarczej doprowadzono do:

- degradacji zasobów przyrodniczych rolnictwa (awaria w Czarnobylu, degradacja gleb południowej Ukrainy w wyniku nawadniania, zniszczenia środowiska w przemysłowych regionach Donbasu i Krzywego Rogu),

- likwidacji warstwy chłopów,

- braku kadry kierowniczej zdolnej do prowadzenia gospodarki w warunkach rynkowych,

- uzależnienia technologicznego i energetycznego przemysłu i rolnictwa od Rosji, Monopol państwowy na ziemię okazał się niszczycielski nie tylko dla grupy chłopów, jako warstwy społecznej, ale także dla rolnictwa i gospodarki żywnościowej kraju.

REFORMA ROLNICTWA UKRAIŃSKIEGO

Obecnie najważniejszym problemem rolnictwa ukraińskiego jest prywatyzacja, a prywatna własność ziemi powinna stać się główną bazą przekształceń rolnych w tym sektorze gospodarki narodowej. Do tej pory nie ma ustawy gwarantującej czy

też uznającej prawo własności ziemi. W dalszym ciągu w świetle obowiązującego ustawodawstwa ukraińskiego ziemia jest własnością państwa. Pod koniec lat osiemdziesiątych jedynie od 6 do 9% użytków rolnych znajdowało się w prywatnym użytkowaniu, ale fenomen tego sektora rolnictwa polegał jednak na tym, że dostarczał aż 26-30% produkcji rolnej (Gudowski 1996). W 1990 r. zostały ogłoszone wstępne zasady reformy rolnej zakładające m.in., że każdy dorosły mieszkaniec wsi będzie miał prawo do korzystania z 2 ha użytków rolnych. W roku 1992 i 1993 ukazały się dalsze rozporządzenia regulujące zagadnienia prywatyzacji ziemi. Natomiast w styczniu 1995 r. wydany został dekret prezydenta Ukrainy *O natychmiastowych środkach przyspieszenia reformy rolnej na Ukrainie*. Dekret ten wyjaśnia, że na własność kolektywną nieodpłatnie przekazuje się ziemię kolektywnych przedsiębiorstw rolnych, spółdzielni rolnych, wiejskich spółek akcyjnych. Każdemu członkowi tych kolektywów bezpłatnie przekazuje się na własność prywatną działkę w rezultacie tworzenia struktur opartych na zasadach udziału. Pośrednią drogą rozwiązania problemów korzystania z ziemi jest rozwój różnych form dzierżawy, np. członkowie kolektywnego przedsiębiorstwa rolnego po otrzymaniu ziemi na własność, na zasadzie dobrowolności mogą przekazać ją w dzierżawę zespołowi, w którym pracują. Pozwoli to na wykształcenie struktur produkcyjnych, w których prywatna własność majątkowa i ziemską łączy się z grupową formą gospodarowania (Dolisznij, Pisarenko 1996).

W oficjalnych statystykach ukraińskich wyróżnia się dwie kategorie podmiotów produkcji rolnej: uspołecznioną oraz indywidualną. W obrębie tej drugiej znajdują się gospodarstwa osobiste i farmerskie. W polskiej, a także ukraińskiej literaturze istnieją olbrzymie rozbieżności w prawnej charakterystyce obu form gospodarowania. *Gospodarstwa przyzagrodowe* są to gospodarstwa, które w tymczasowe władanie otrzymały ziemię na terenach upadających kołchozów i sowchozów. W literaturze spotyka się również inne nazwy: osobiste oraz indywidualne gospodarstwa pomocnicze. Do tej kategorii należą także gospodarstwa chłopskie, które nigdy nie zostały uspołecznione, np. położone na obszarach górskich (Karpaty). W tej formie gospodarowania podstawę stanowi praca właścicieli. Najczęściej uprawiają oni pracochłonne rośliny, z których zrezygnowały przedsiębiorstwa sektora uspołecznionego (Dolisznij, Pisarenko 1996). *Gospodarstwo farmerskie* jest to forma wolnego przedsiębiorstwa rolnego, zajmującego się zarówno produkcją, jak i przetwórstwem produktów rolniczych. Przydziały ziemi dla chętnych do poprowadzenia takich gospodarstw mają wynosić od 6 do 50 ha użytków rolnych. W obszarach stepowych Ukrainy optymalna wielkość gospodarstw farmerskich miałyby wynosić od 200 do 400 ha, a przy ich organizacji można by wykorzystywać model współczesnej farmy amerykańskiej (Gudowski 1996).

W wyniku wprowadzania w życie powyższych postanowień zmienia się struktura własnościowa rolnictwa.

Tabela 1. Liczba gospodarstw, powierzchnia użytków rolnych oraz średnia wielkość gospodarstw w latach 1991-1996

	Liczba gospodarstw		Powierzchnia użytków rolnych				Średnia wielkość gospodarstw w ha	
	1991	1996	1991		1996		1991	1996
			tys. ha	%	tys. ha	%		
Ogółem Ukraina	9 779 776	11 487 850	40 147,5	100,0	40 709,0	100,0	4,1	3,5
w tym:								
Sektor	14 010	15 739	36 234,6	90,2	34 110,0	83,8	2586,3	2167,2
uspołeczniony								
Sektor prywatny								
w tym:								
przyzagrodowe	9 763 079	11 433 123	3 864,0	9,6	5 693,6	14,0	0,39	0,50
farmerskie	2 687	38 988	48,9	0,2	906,2	2,2	18,20	23,24

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Agriculture of Ukraine, Statistical Yearbook*, Kyiv 1996

W 1991 r. na terenie Ukrainy funkcjonowało 9 779,8 tys. gospodarstw rolnych, z czego 99,8% były to gospodarstwa osobiste, które użytkowały 9,6% użytków rolnych (tab. 1). Średnia wielkość takiego gospodarstwa (przyzagrodowego) wynosiła 0,39 ha. W tym samym roku istniało zaledwie 2 687 gospodarstw farmerskich, o średniej wielkości 18,2 ha. Natomiast w sektorze uspołecznionym było 14 010 podmiotów. W ciągu pięciolecia powstało 1 708,1 tys. nowych gospodarstw rolnych, najwięcej osobistych. Równocześnie zmalała w tym czasie liczba gospodarstw państwowych (ubytek o 219), których ziemię przejęły w użytkowanie gospodarstwa prywatne (tab. 1).

Niemal od początku realizacji reform obserwuje się znaczne różnice w przestrzennym przebiegu zjawiska prywatyzacji rolnictwa. Najwięcej gospodarstw osobistych występuje w obwodzie donieckim (858 tys.), na dalszych miejscach są obwody: dniepropietrowski (661 tys.), winnicki (656 tys.) oraz kijowski (623 tys.). Natomiast największa liczba gospodarstw farmerskich znajduje się w południowej części Ukrainy, w obszarach sztucznie nawadnianych, takich jak: mikołajewski (4,7 tys.), odeski (4,2 tys.), chersoński (2,7 tys.).

Średnia wielkość gospodarstw farmerskich wynosi 23,6 ha, a największe występują we wschodniej i południowo-wschodniej części Ukrainy (strefa stepowa). W obwodzie ługańskim gospodarstwa mają średnio 41,4 ha; kirowogradzkim – 36,1 ha; charkowskim – 34,9 ha i chersońskim – 34,5 ha. Natomiast najmniejsze gospodarstwa powstały w zachodniej i południowo-zachodniej części kraju, w obwodach: zakarpackim 4,1 ha; czerniowieckim 5,8 ha; iwanofrankowskim 10,0 ha oraz rówieńskim i lwowskim.

Tabela 2. Liczba gospodarstw osobistych i farmerskich w tys. w 1997 r.

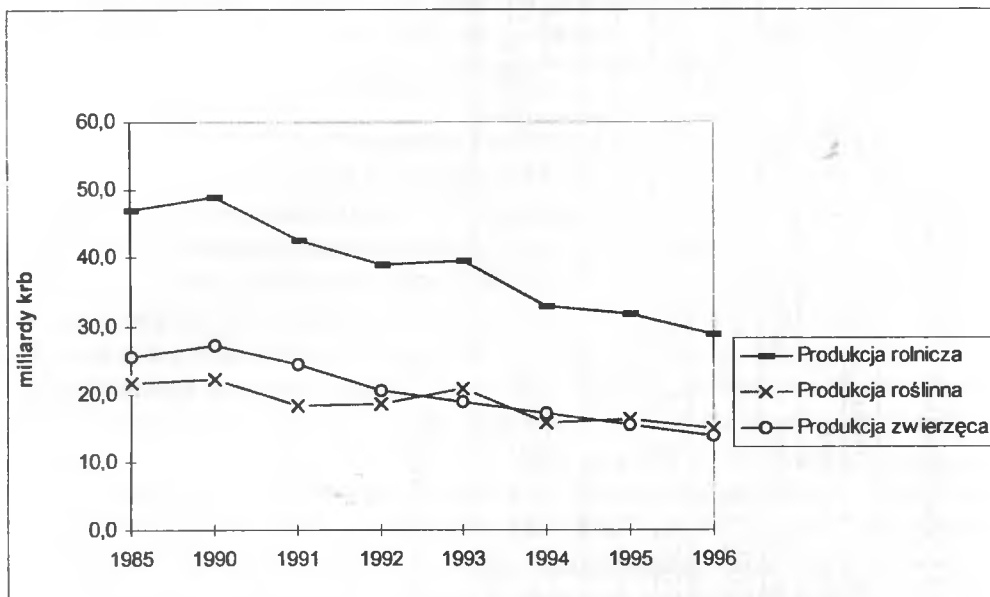
L.p.	Obwód	Gospodarstwa przyzagrodowe	Gospodarstwa farmerskie	
		Liczba	Liczba	Średnia pow. w ha
1.	Charkowski	577	1,1	34,9
2.	Chersoński	342	2,7	34,5
3.	Chmielnicki	417	0,5	22,1
4.	Czerkaski	462	0,5	23,1
5.	Czernihowski	432	0,5	30,3
6.	Czerniowiecki	273	0,6	5,8
7.	Dniepropietrowski	661	2,6	29,4
8.	Doniecki	858	2,3	23,7
9.	Iwanofrankowski	397	0,6	10,0
10.	Kijowski	623	1,0	22,5
11.	Kirowogradzki	393	1,9	36,1
12.	Republika Krym	421	1,3	15,3
13.	Lwowski	475	1,2	12,5
14.	Ługański	545	1,4	41,4
15.	Mikołajewski	328	4,7	21,6
16.	Odeski	558	4,3	15,1
17.	Połtawski	501	1,4	26,7
18.	Rówieński	267	0,5	12,1
19.	Sumski	365	0,9	29,6
20.	Tarnopolski	333	0,8	14,6
21.	Winnicki	656	0,8	22,3
22.	Wołyński	271	0,6	16,0
23.	Zakarpcki	367	1,2	4,1
24.	Zaporoski	444	1,9	31,1
25.	Żytomierski	467	0,3	18,9

Źródło: *Silskie gospodarstwo Ukraini. Statisticznij Zbirnik*, Kijów 1997

ROLA POSZCZEGÓLNYCH SEKTORÓW W PRODUKCJI GLOBALNEJ ROLNICTWA

Wdrażanie reform gospodarki rynkowej przyniosło zmniejszenie produkcji rolnej (Gudowski 1996). Na ryc. 1 przedstawiono dynamikę zmian wartości produkcji rolnej w cenach porównywalnych. Spadek produkcji rolniczej (globalnej) rozpoczął się w latach dziewięćdziesiątych (początek reformy rolnej). Na przełomie lat 1992/93

obserwujemy niewielką stabilizację, związaną z okresem większych zbiorów głównych roślin (wzrost wartości produkcji roślinnej). Na początku lat dziewięćdziesiątych występowała wyraźna przewaga produkcji zwierzęcej nad roślinną, natomiast w następnych latach nastąpiło odwrócenie sytuacji. Jest to charakterystyczne dla etapu przejściowego w rolnictwie krajów postkomunistycznych, w których obserwuje się duży spadek hodowli, zwłaszcza bydła.

Ryc. 1. Wartość produkcji rolniczej w cenach porównywalnych z 1983 r.

Znaczny spadek produkcji rolniczej dotyczy przede wszystkim sektora uspołecznionego (tab. 3). W okresie 1991-1996 produkcja ta spadła z 42,5 mld do 28,8 mld zł, tzn. o 32,1% (licząc w cenach porównywalnych). Na tej depresji rolnictwa zażył ogromny regres sektora uspołecznionego, w którym produkcja rolna obniżyła się aż o 54,0%. Natomiast w analogicznym okresie produkcja gospodarstw osobistych wzrosła o około 2,1 mld zł (o 17%) i dzięki temu ich udział w skali całego rolnictwa powiększył się do ponad 52% (tab. 3). Znana jest wysoka efektywność gospodarowania w tym sektorze rolnictwa, w porównaniu z gospodarstwami uspołecznionymi. W 1996 r. użytkowały one bowiem tylko 16,2% gruntów rolnych Ukrainy, a dawały 52,7% produkcji rolnej. Na 1 ha użytków rolnych produkcja wynosiła 2303 tys. zł, gdy w sektorze społecznym tylko 399 tys. zł.

W tym kontekście za bardzo korzystne zjawisko uznać należy stały wzrost powierzchni użytków rolnych należących do gospodarstw indywidualnych. W okresie 1991-1996 powiększyły one swój areal o 1829,6 tys. ha, tj. o 47,3%. Natomiast przyrost produkcji w tych gospodarstwach był niższy i wynosił 18% (tab. 3). To porów-

Tabela 3. Globalna produkcja rolnicza, roślinna i zwierzęca

	Produkcja rolnicza				Produkcja roślinna				Produkcja zwierzęca			
	1991		1996		1991		1996		1991		1996	
	mln ktb	%	mln ktb	%	mln ktb	%	mln ktb	%	mln ktb	%	mln ktb	%
Ogółem Ukraina	42 493	100	28 829	100	18 191	100	14 970	100	24 302	100	13 859	100
w tym:												
Sektor uspołeczniowy	29 625	69,7	13 627	47,3	13 469	74,1	7 508	50,2	16 156	66,5	6 119	44,2
Sektor prywatny												
w tym:												
przysiągrodowe	12 868	30,3	15 057	52,2	4 722	25,9	7 355	49,1	8 146	33,5	7 702	55,6
farmerskie			145	0,5			107	0,7			38	0,2

Źródło: *Silskie gospodarstwo Ukrainy. Statystyczny Zbirek, Kijów 1997. 1\$=1,8 ktb*

nanie powierzchni i produkcji rolniczej w obrębie sektora gospodarstw indywidualnych świadczy o dużych trudnościach, jakie w dziedzinie produkcji rolniczej mają na Ukrainie nie tylko gospodarstwa społeczne, które prawie zawsze cechowała niska efektywność gospodarowania, ale także prywatne o znacznie lepszych efektach produkcyjnych.

W omawianym okresie przemian większy regres – w porównaniu z roślinną – wykazywała produkcja zwierzęca. W sektorze społecznym spadek wyniósł aż 62%, natomiast w prywatnym był niewielki i nie przekroczył 5%. Obecnie sektor ten dostarcza prawie 56% całej produkcji zwierzęcej. W produkcji roślinnej jego udział jest niższy i wynosił 49%.

Znaczenie gospodarstw farmerskich jako nowej formy rolnictwa jest na razie na Ukrainie niewielkie. Ich udział w produkcji rolnej kraju nie przekracza 0,5%, a dominującym kierunkiem działalności jest produkcja roślinna.

Analizując wielkość zbiorów podstawowych upraw, można zauważyć, że w dalszym ciągu w przypadku zbóż, buraków cukrowych i słonecznika największą rolę odgrywają na Ukrainie gospodarstwa uspołecznione (tab. 4). W latach dziewięćdziesiątych w sektorze uspołecznionym nastąpił ogromny spadek wielkości zbiorów; dotyczy to przede wszystkim: warzyw (spadek o 74,8%), ziemniaków (74,3%), zbóż (41,6%) oraz buraków cukrowych (40,8%). Najmniejszy ubytek zanotowano w przypadku zbiorów słonecznika – o 12,1%. Natomiast gospodarstwa sektora prywatnego wykazują stałą tendencję wzrostową wielkości zbiorów, dotyczy to buraków cukrowych (26 000%), zbóż (104%) oraz słonecznika (50%). Ale w przypadku tych upraw znaczenie tego sektora jest niewielkie. Gospodarstwa przyzgodowe i farmerskie dominują w zbiorach ziemniaków i warzyw, gdzie wzrost wynosił odpowiednio 55,2% i 80,4%.

Pewien wpływ na możliwości zmian strukturalnych w rolnictwie Ukrainy mieć będzie sama struktura zasiewów i związana z tym konieczność posiadania przez rolników określonych maszyn i urządzeń. Generalnie największą powierzchnię gruntów ornych na Ukrainie przeznaczają się pod zasiewy upraw zbożowych oraz roślin pastewnych:

– uprawy zbożowe	44,1%,
– techniczne	12,1%,
– ziemniaki i uprawy basztanowe	7,1%,
– rośliny pastewne	36,7%.

Spośród zbóż największy udział ma pszenica ozima; zajmuje ona prawie połowę powierzchni zasiewów upraw zbożowych. Wśród roślin przemysłowych przeważają: słonecznik (57,7% pow. zasiewów) i buraki cukrowe (37,2%).

Analizując rolę sektora prywatnego w rolnictwie Ukrainy nie można pominąć jego udziału w powierzchni zasiewów w poszczególnych obwodach. Udział ten w ogólnej powierzchni zasiewów Ukrainy wynosi 13,5%, natomiast w przypadku poszczególnych upraw jest on zróżnicowany: uprawy zbożowe zajmują 10,4%, prze-

mysłowe 6,6% oraz ziemniaki 84,7% (ryc. 2). Przytoczone wartości stanowią dowód na to, że rolnictwo uspołecznione zrezygnowało z upraw pracochłonnych na korzyść sektora prywatnego.

Udział sektora prywatnego w ogólnej powierzchni zasiewów jest przestrzennie zróżnicowany, tzn. zachodnia i południowo-zachodnia część Ukrainy (obwody zakarpaccy, czerniowiecki, lwowski, iwanofrankowski, tarnopolski, rówieński, wołyński) charakteryzują się wyższym udziałem, natomiast południowa (Republika Krym, obwody: mikołajewski i odeski) znacznie niższym (ryc. 2). Gospodarstwa przyzagrodowe oraz farmerskie mają największy udział w powierzchni upraw ziemniaków: średnia dla całej Ukrainy wynosi 84,7%. W zachodniej oraz południowo-zachodniej Ukrainie odsetek ten wynosi ponad 90% (maksymalny w obwodzie lwowskim 96,3%).

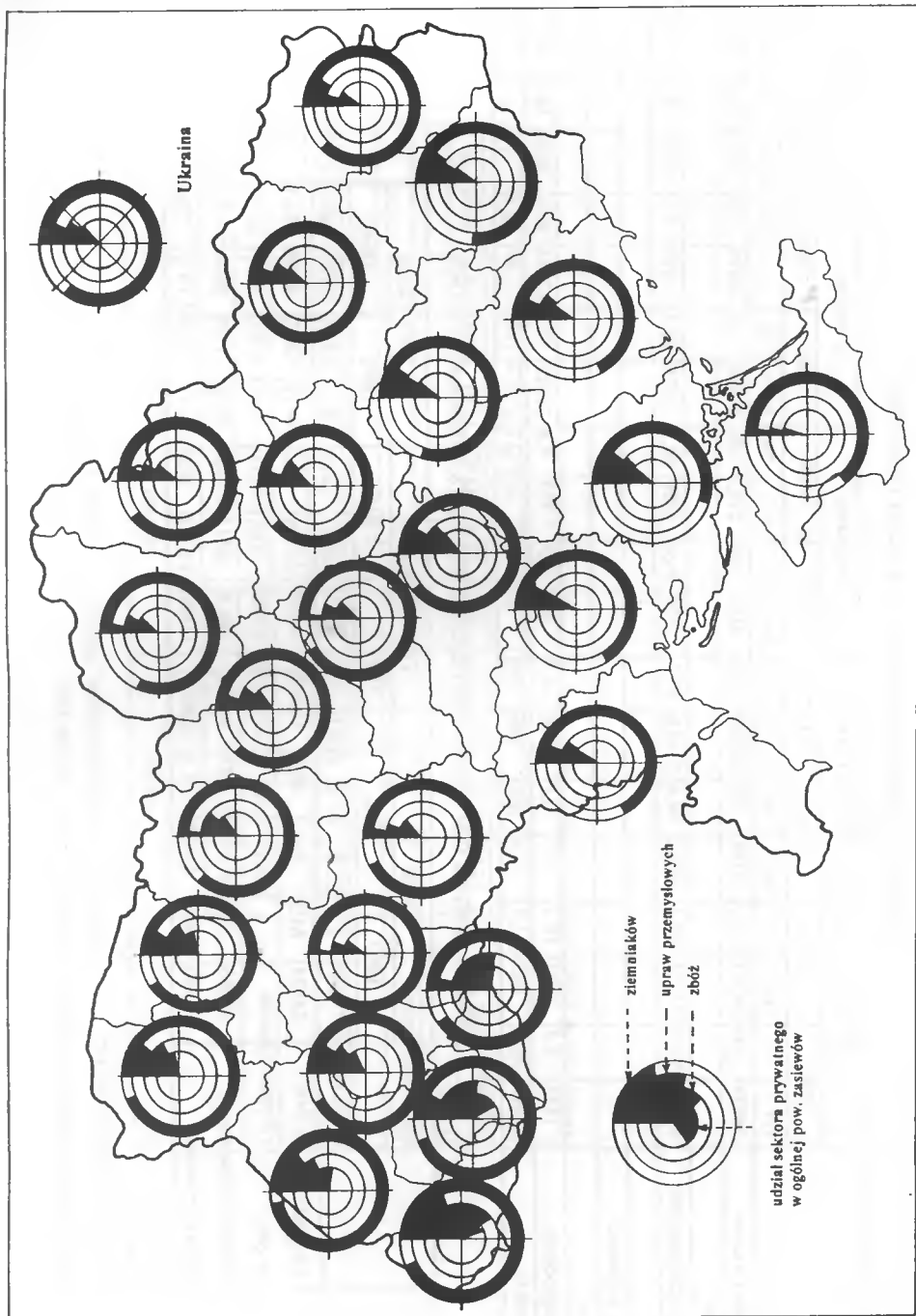
Drugi kierunek produkcji rolnej Ukrainy to hodowla. Jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych największą rolę w chowie zwierząt odgrywało rolnictwo uspołecznione, obecnie zmienia się to na korzyść sektora prywatnego. Okres ten charakteryzuje się znacznym spadkiem pogłowia zwierząt gospodarskich. W latach 1991-1996 pogłowie bydła spadło o 28,7%, trzody chlewnej o 32,3%, a kóz i owiec o 51,3%. Regres ten dotyczy przede wszystkim sektora uspołecznionego. Natomiast w gospodarstwach prywatnych notuje się niewielki wzrost.

Największą rolę na Ukrainie odgrywa chów bydła. W 1996 r. 77,9% pogłowia tych zwierząt było w sektorze uspołecznionym, a 22,1% w prywatnym. W strukturze pogłowia bydła istnieje różnica pomiędzy sektorami. W gospodarstwach przyzagrodowych i farmerskich 76,1% sztuk przypada na krowy, natomiast w uspołecznionym 33,4%. Dzięki temu, a także dużej obsadzie krów, sektor prywatny produkuje obecnie 52,3% mleka (tab. 6).

Drugie miejsce pod względem znaczenia gospodarczego zajmuje hodowla trzody chlewnej (ryc. 3). Także i w tej dziedzinie doszło w ostatnich latach do wzrostu udziału prywatnego sektora, który skupia obecnie prawie 46% całego pogłowia. Wskutek tych zmian obsada trzody chlewnej na 100 ha użytków rolnych jest w sektorze uspołecznionym bardzo niska (20,8 sztuk), natomiast w prywatnym przekracza 90 sztuk. W rezultacie umacnia się rola prywatnych gospodarstw w produkcji mięsa.

Także w przypadku owiec i kóz sektor prywatny zaczyna odgrywać coraz to większą rolę, obecnie skupia 41,4% pogłowia, gdy w 1991 r. posiadał 14,9%. Szczególnie wysoki jest udział gospodarstw przyzagrodowych i farmerskich w hodowli drobiu (73,7%) i produkcji jaj (58,1%).

Ryc. 2. Udział sektora prywatnego w powierzchni zasiewów w 1996 r.

Tabela 4. Zbiory wybranych roślin w latach 1991 i 1996

	Zboża			Buraki cukr.			Słonecznik			Ziemniaki			Warzywa		
	1991			1991			1991			1991			1991		
	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t
Ogółem Ukraina	38674	100	24571	100	36168	100	23009	100	2311	100	2123	100	14550	100	18410
w tym:															
Gosp. uspołecznione	37228	96,2	21721	88,4	36162	99,9	21410	93,1	2229	96,4	1959	92,3	3226	22,1	830
Gosp. prywatne															
w tym:															
przysiężni	1436	3,7	2521	10,3	3	0,1	1034	4,5	80	3,5	103	4,8	11322	77,8	17552
farmerskie	10	0,1	329	1,3	3	0,1	565	2,4	2	0,1	61	2,9	2	0,1	28

Tabela 5. Pogłowie oraz obsada zwierząt gospodarskich wg kategorii gospodarstw

	Bydło			Trzoda chlewna			Owce i kozy		
	1991			1991			1991		
	1	2	1	2	1	2	1	2	1
Ukraina	24623	61,3	17557	43,1	19427	48,4	13144	32,3	8419
w tym:									
Sektor uspołeczniony	21083	58,1	13674	40,1	14071	38,8	7112	20,8	7166
Sektor prywatny	3540	90,5	3886	58,4	5356	136,9	5992	90,8	1253

1 – tys. sztuk

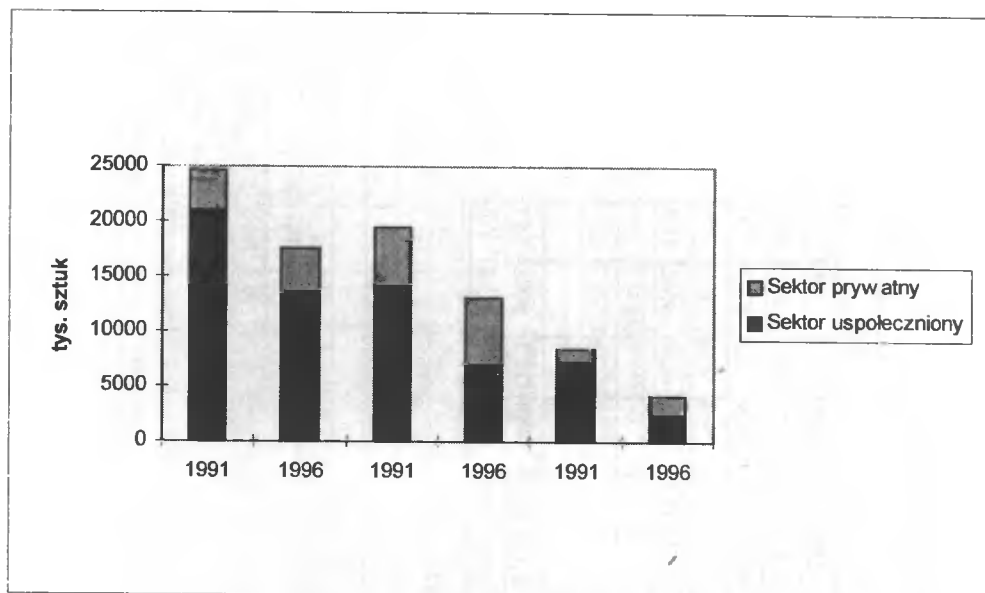
2 – na 100 ha użytków rolnych

Źródło: *Silskie gospodarstwo Ukrainy. Statystyczny Zbiornik*, Kijów 1997

Tabela 6. Produkcja mięsa, mleka i jaj w latach 1991 i 1996

	Mięso			Mleko			Jaja					
	1991		1997	1991		1997	1991		1997			
	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%		
Ogółem Ukraina	4029	100	2113	100	22409	100	15821	100	15188	100	8763	100
w tym:												
Gosp.uspolecznione	2756	68,4	880,1	41,7	16476	73,5	7614	48,1	9239	60,8	3662	41,8
Gosp. prywatne												
w tym:												
przyzagrodowe	1273	31,5	1227	58,1	5932	26,4	8162	51,6	5948	39,2	5088	58,1
farmerskie	0,5	0,1	5,8	0,2	1	0,1	44,5	0,3	0,2	0,0	13,8	0,1

Źródło: Siłskie gospodarstwo Ukraini. Statisticznij Zbirnik, Kijów 1997

Ryc. 3. Pogłowie bydła trzody chlewnej, owiec i kóz według kategorii gospodarstw

Reasumując, należy stwierdzić, że sektor prywatny zaczyna odgrywać znaczącą rolę w rolnictwie Ukrainy. We wszystkich obwodach rośnie liczba gospodarstw przyzagrodowych i farmerskich. Obecnie w ich użytkowaniu znajduje się 16,2% powierzchni użytków rolnych, a dostarczają one 52,7% produkcji globalnej rolnictwa. Gospodarstwa te borykają się jednak z bardzo dużymi trudnościami, które dotyczą nie tylko niedostatku kapitału ograniczającego rozwój mechanizacji, czy budownictwa gospodarczego, ale także pomocy prawnej ułatwiającej ich funkcjonowanie oraz poradnictwa naukowego w zakresie organizowania prywatnej działalności gospodarczej. Równocześnie należy zauważyć istotny fakt, że w okresie transformacji – w związku z narastającymi problemami – znacznie lepiej radzi sobie sektor prywatny niż społeczny, który wykazuje ogromny regres.

LITERATURA

Agriculture of Ukraine, Statistical Yearbook 1997, Kyiv.

Doliznij M., Pisarenko S. 1996. *Struktura zatrudnienia i rynek pracy wsi ukraińskiej*. Wieś i Rolnictwo, nr 2, Warszawa.

Górz B., 1996. *Rolnictwo Europy* [w:] *Encyklopedia Geograficzna* – tom V, OPRESS Kraków.

Gudowski J. 1996. *Political framework of agrarian transformation in independent Ukraine*, (maszynopis).

Michasjuk I., Danilenko A., 1996. *Zagólnodierżawny i regionalny aspekti podolania agrarnej кризи*. Regionalna Ekonomia, nr 1-2, Lwów.

THE ROLE OF PRIVATE SECTOR IN UKRAINIAN AGRICULTURE

In 1990s Ukraine has struggled with deep political and economical crisis which originated in connection with running of former USSR economics. This country has huge natural, human and technical potential, unfortunately the development of state and collective agriculture has led to food economy failure. At present privatization of agriculture is carried on, new farm holdings are created, infield farms are growing. They supply together 52,7% of total agriculture production and they include 16,2% of agricultural land. In transition period of Ukrainian economy private sector is acting much better than social one, which shows intense regress.

RADOSŁAW ULISZAK

Przemiany w poziomie intensywności rolnictwa Unii Europejskiej w latach 1975-1993

Jednym z głównych celów zmian w rolnictwie po utworzeniu EWG było podnoszenie poziomu życia ludności rolniczej. Osiągnięciu między innymi tego celu miała służyć Wspólna Polityka Rolna. Miała ona również ujednolicić warunki ekonomiczne, w których przychodziło gospodarować rolnikom. Poszczególne kraje zachowały swoje tradycyjne uprawy i kierunki chowu. W okresie od powołania EWG do dzisiejszej Unii Europejskiej zrobiono bardzo dużo dla racjonalizacji struktury agrarnej i podniesienia wydajności pracy rolnika.

Intensywność rolnictwa może być jednym z wyznaczników przemian zmierzających w stronę modernizacji rolnictwa. Miernik ten uważany jest za uniwersalny wskaźnik postępu w rolnictwie. Celem niniejszego artykułu jest prezentacja poziomu przemian w rolnictwie Wspólnoty, geograficznego rozmieszczenia regionów o różnym stopniu przemian i próba wskazania czynników sprzyjających tym przemianom. Aby przedstawić rezultaty osiągnięte przez rolników z Unii Europejskiej podjęto próbę analizy zmian intensywności rolnictwa w regionach w ciągu ostatnich dwudziestu lat. Badaniem objęto lata 1975-1993. Dla roku 1975 dostępne są pierwsze dane spisowe dla regionów EWG. Ostatni spis rolny, z którego dane opublikowane zostały przez biuro statystyczne Unii Europejskiej, to spis z 1993 roku.

1. INTENSYWNOŚĆ ROLNICTWA

Intensywność rolnictwa mierzy się wielkością nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej na jednostkę powierzchni (Manteuffel 1979). Określanie intensywności produkcji rolnej dokonywane jest obecnie na dwa sposoby: poprzez badanie intensywności organizacji oraz intensywności produkcji.

Intensywność organizacji wynika z określonej struktury zasiewów oraz stada zwierząt gospodarskich, wyprowadza nakłady z istniejącej struktury organizacji gospodarstwa. Jest to więc metoda pośrednia, badająca intensywność potencjalną, możliwą do ustalenia na podstawie ogólnej sytuacji rolnictwa czy gospodarstwa. Badanie bezpośrednie intensywności produkcji jest sposobem wykorzystującym rzeczywistą wielkość nakładów pracy żywej oraz nakładów środków produkcji.

Druga metoda, wykorzystująca pomiar rzeczywistej wielkości nakładów jest uznawana za dużo dokładniejszą i bardziej poprawną metodologicznie, ale trudną do zastosowania w dużej skali. Geografowie i ekonomiści rolni zgodni są, że w okresach długotrwałej stabilizacji gospodarczej, gdy nie ma skokowych zmian w technologii gospodarowania, obydwie sposoby – tzn. badania intensywności organizacji i intensywności produkcji – dają zbliżone lub identyczne wyniki (Manteuffel 1979).

Dla badanych lat 1975-1993 przyjęto, że pomimo zakłóceń związanych z kryzysem energetycznym w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych, intensywność organizacji jest miarodajna do określania intensywności rolnictwa krajów UE. W dalszej części tekstu terminy „intensywność organizacji” i „intensywność rolnictwa” będą więc używane zamiennie.

Do badania intensywności rolnictwa wybrano metodę opracowaną przez B. Kopcia (Jedut, Sobczyk 1986). Jest to metoda punktowa określania poziomu intensywności potencjalnej, zwanej inaczej intensywnością organizacji rolnictwa. Zakres obliczeń stosowanych w tej metodzie został zmodyfikowany przez autora na potrzeby niniejszej pracy, aby uwzględnić charakter współczesnego rolnictwa europejskiego i dostępny materiał statystyczny. Modyfikacja polegała na rezygnacji między innymi ze szczegółowego, osobnego obliczania współczynników dla poszczególnych roślin zbożowych, czy przemysłowych i w ogóle z upraw pastewnych. Na podstawie przebadanej literatury dodano natomiast istotne wskaźniki przeliczeniowe intensywności dla winnic, w tym winnic dających owoce do produkcji win wysokiej jakości i dla upraw pod szkłem. W przypadku obliczania współczynnika intensywności produkcji zwierzęcej wzięto pod uwagę tylko główne grupy zwierząt gospodarskich, np. w przypadku bydła: krowy dojne, pozostałe krowy i pozostałe bydło, rezygnując ze szczegółowego rozbicia na grupy wiekowe zwierząt gospodarskich.

2. INTENSYWNOŚĆ ROLNICTWA W KRAJACH EWG W ROKU 1975

W połowie lat siedemdziesiątych rolnictwo zachodnioeuropejskie znajdowało się już na wysokim poziomie intensywności. Stosując ustalenia B. Kopcia¹, można

¹ Charakter produkcji rolniczej (roślinnej i zwierzęcej) według punktacji przyjętej przez B. Kopcia: ekstensywny przy sumie punktów poniżej 200, od 200 do 250 mało intensywny, od 250 do 300 średnio intensywny, od 300 do 350 wysoko intensywny, powyżej 350 bardzo wysoko intensywny (R. Jedut, W. Sobczyk, *Przewodnik do ćwiczeń z geografii rolnictwa*, Lublin 1986).

przyjąć, że w 1975 roku wszystkie kraje EWG miały rolnictwo wysoko intensywne lub bardzo wysoko intensywne. Poziom organizacji rolnictwa Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej jako całości był bardzo wysoko intensywny (tab. 1).

Wysoko intensywny charakter gospodarowania rolniczego w 1975 roku miały: Francja, Włochy i Wielka Brytania (ryc. 1). Natomiast pozostałe kraje członkowskie należały do grupy o bardzo wysokim intensywnym rolnictwie. Różnice w poziomie intensywności w tej grupie były jednak ogromne. Holandia miała wskaźnik ponad dwukrotnie wyższy od Irlandii, a różnica wynosiła aż 465,9 punkta. Dlatego wydaje się konieczne, aby na potrzeby niniejszej analizy rolnictwa Europy Zach. rozszerzyć skalę zaproponowaną przez B. Kopcia i wprowadzić jeszcze jeden poziom, a mianowicie wybitnie intensywny, gdy wartość wskaźnika dwukrotnie przekroczy dolną granicę poziomu bardzo wysoko intensywnego, czyli 700 punktów. Według zaproponowanego podziału znalazłyby się w tym przedziale w 1975 roku dwa kraje: Belgia i Holandia (tab. 2).

Tabela 1. Współczynnik intensywności rolnictwa w krajach członkowskich EWG w 1975 r. (obliczenia własne na podst.: *Eurofarm, Farm structure surveys 1975, 1979/80, 1983, 1985, 1987, Eurostat, Luxembourg 1994*)²

Kraje	Współczynnik intensywności rolnictwa		
	produkcja roślinna	produkcja zwierzęca	ogólna intensywność
Francja	112,76	203,34	316,10
Wielka Brytania	75,74	245,94	321,68
Włochy	181,18	155,60	336,78
Irlandia	59,12	327,56	386,68
RFN	103,86	343,01	446,87
Luksemburg	76,52	403,64	480,16
Dania	116,62	367,73	484,35
Belgia	117,21	620,51	737,71
Holandia	120,63	731,99	852,62
EWG 9	113,68	255,41	369,10

Bardziej zróżnicowana jest oczywiście intensywność produkcji przy rozpatrywaniu rolnictwa w podziale na regiony (NUTS³ 2), których w 1975 roku przebadano

² EWG 9 w tabelach oznacza dane sumaryczne dla dziewięciu krajów członkowskich EWG: Belgii, Danii, Francji, Holandii, Irlandii, Luksemburga, RFN, Wielkiej Brytanii i Włoch.

³ NUTS (*franc. Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques*) – określenie regionu statystycznego w państwach Unii Europejskiej, NUTS 0 to poziom krajów członkowskich, NUTS 1, 2, 3 to mniejsze regiony.

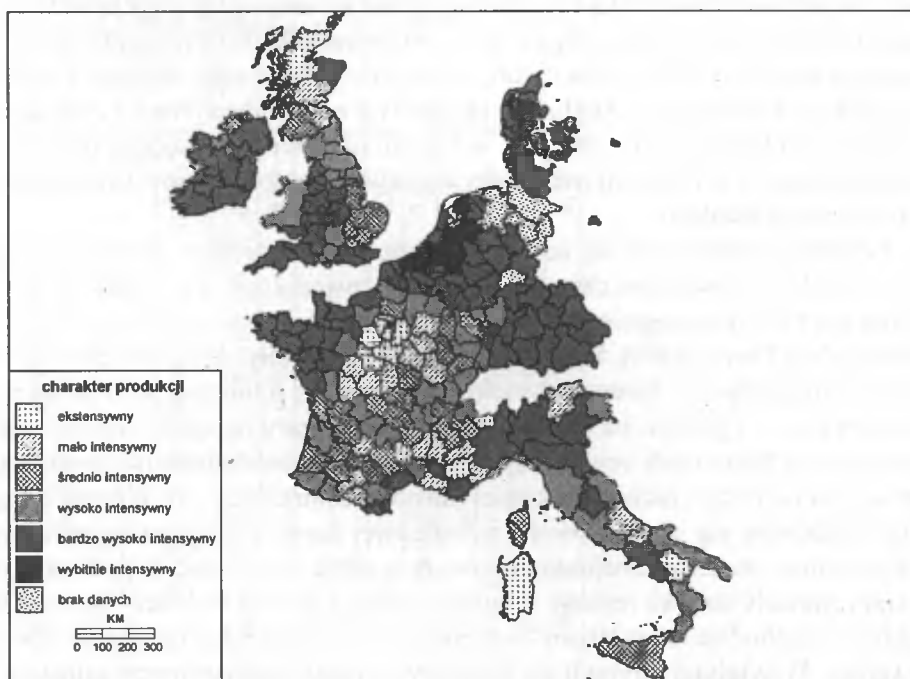
Tabela 2. Udział krajów członkowskich w ogólnej powierzchni UR dla poszczególnych poziomów intensywności gospodarowania w 1975 r. (obliczenia własne na podst.: *Eurofarm, Farm structure surveys...*)

Kraje	Poziom intensywności gospodarowania					
	ekstensywny	mało intensywny	średnio intensywny	wysoko intensywny	b. wysoko intensywny	wybitnie intensywny
Belgia	0,00	0,00	0,00	0,00	2,35	32,12
Dania	0,00	0,00	0,00	0,82	7,36	0,00
Francja	34,50	70,64	58,57	41,97	19,13	0,00
Holandia	0,00	0,00	0,40	0,00	2,09	67,88
Irlandia	0,00	0,00	1,99	1,41	11,92	0,00
Luksemburg	0,00	0,00	0,00	0,00	0,35	0,00
RFN	0,00	0,00	0,00	2,27	24,12	0,00
Wlk. Brytania	28,01	12,50	25,36	22,11	17,54	0,00
Włochy	37,50	16,86	13,67	31,41	15,13	0,00
EWG 9	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

222. Regiony o ekstensywnym charakterze produkcji występują (tab. 2) tylko w trzech krajach (Francja, Wielka Brytania, Włochy), regiony wybitnie intensywne jedynie w dwóch (Belgia, Holandia). Wszystkie kraje reprezentowane są w grupie regionów o bardzo wysokim poziomie intensywności.

W roku 1975 tylko 14 regionów charakteryzowało się poziomem ekstensywnym (ryc. 1). Stanowiły one 7,6% powierzchni użytków rolnych (dalej: UR) krajów EWG (tab. 2) i skupiały się w trzech krajach. Największy obszar UR obejmowały we Włoszech, była to Sardynia, Basilicata na południu Półwyspu Apenińskiego (Apenin Lukański) i Valle d'Aosta w Alpach. Niewiele mniejszy obszar UR o wykorzystaniu ekstensywnym znajdował się we Francji: w ośmiu departamentach na południe od Paryża (Basen Paryski) i po jednym w Alpach i Masywie Centralnym. W Wielkiej Brytanii była to północno-zachodnia Szkocja wraz z wyspami na Morzu Północnym.

Wszystkie te regiony charakteryzowały się wysokimi lub bardzo wysokimi udziałami łąk i pastwisk lub upraw zbożowych w ogólnej powierzchni UR. Najbardziej wyróżniały się w tej grupie: północno-zachodnia Szkocja posiadająca ponad 93% łąk i pastwisk w ogólnej powierzchni UR i Valle d'Aosta Montagna we włoskich Alpach, gdzie udział łąk i pastwisk wynosił niemal 96%. Z kolei we Francji wyróżniały się regiony zbożowe Essonne (80%) i Seine-et-Marne (75% udziału zbóż w powierzchni UR).

Ryc. 1. Intensywność rolnictwa w regionach krajów członkowskich EWG (NUTS 2) w 1975 r. (opracowanie własne)

21 regionów charakteryzowało się mało intensywnym charakterem produkcji rolnej. Obszar ten zajmował 8,8% powierzchni ogólnej UR krajów członkowskich (tab. 3). Regiony te znajdowały się, podobnie jak tereny o rolnictwie ekstensywnym, w trzech krajach członkowskich: Francji, Włoszech i Wielkiej Brytanii (ryc. 1). Największy obszar UR zajmowały one we Francji. Było to siedemnaście departamentów rozmieszczonych w centralnej i południowej części kraju. Dziewięć z nich sąsiadowało z regionami o ekstensywnym rolnictwie położonymi w rejonie Basenu Paryskiego. Pozostałe znajdowały się w regionie Alp, Masywu Centralnego i u podnóża Pirenejów. Podobnie, regiony o mało intensywniej gospodarce rolnej we Włoszech usytuowane były w regionach podgórskich: Alp i środkowych Apeninów. W Wielkiej Brytanii mało intensywny charakter produkcji miała środkowa Szkocja.

Znacznie więcej użytków rolnych znajdowało się w regionach o średnio intensywnym charakterze produkcji rolnej. W 1975 roku stanowiły one 15,7% UR dziesięciu krajów EWG (tab. 3). Była to powierzchnia dwukrotnie większa od obszarów ekstensywnych rolniczo. Grunty te znajdowały się już na obszarze sześciu krajów członkowskich (ryc. 1). Największa część UR o średnio intensywnym charakterze umiejscowiona była we Francji (niemal 60% tego typu gruntów). O połowę mniej tych gruntów znajdowało się w Wielkiej Brytanii (25%), we Włoszech było ich ponad 13%, w Irlandii 2%, a Holandia miała udział 0,4% (tab. 2). We Francji obejmowały one głównie południową część kraju (dorzecze Garonny, górną część dorzecza Rodanu), Korsykę oraz niższe części Masywu Centralnego. W Wielkiej Brytanii były to tereny zachodniej Szkocji (zachodnia część Niziny Szkockiej i Wyżyny Południowoszkockiej) i wschodniej Anglii. Do regionów średnio intensywnych zaliczały się również: we Włoszech tylko Sycylia, w Irlandii najdalej wysunięta na północ prowincja Donegal, a w Holandii znajdująca się na wciąż zagospodarowywanym polderze prowincja Flevoland.

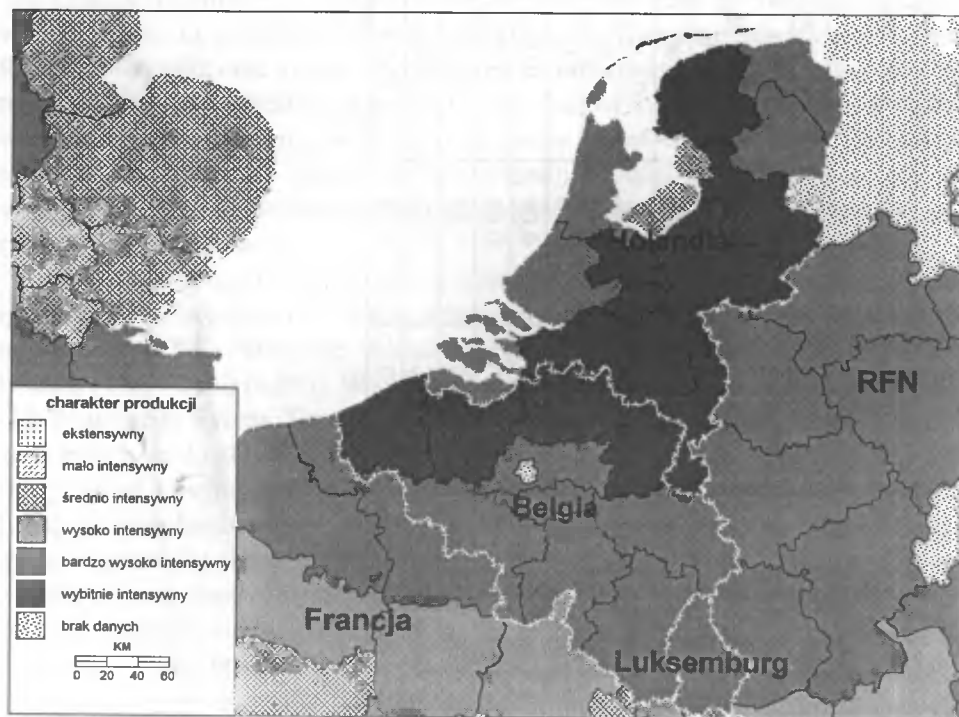
Podobnie przedstawia się udział poszczególnych krajów w powierzchni terenów o wysoko intensywnym charakterze gospodarowania (tab. 2). Udział Francji był największy (42%), następnie Włoch (31%), Wielkiej Brytanii (22%), RFN (2%), Irlandii (1%) i Danii (0,8%). W sumie regiony te zajmowały około 20% powierzchni UR Wspólnego Rynku. Tereny o wysoko intensywnym rolnictwie we Francji położone były (ryc. 1) głównie na obrzeżach zwartego obszaru regionów o mniejszej intensywności. Obejmowały one między innymi słynny z chowu bydła mięsnego region Limousin w północno-zachodniej części Masywu Centralnego. We Włoszech regiony te znajdowały się w środkowej i południowej części Półwyspu Apenińskiego, z wyłączeniem obszarów obejmujących wyższe partie Apeninów. W północnej części kraju znalazły się dwa regiony: Liguria położona wzdłuż wybrzeży Morza Liguńskiego i wschodnia część Niziny Padańskiej na granicy z byłą Jugosławią (obecnie Słowenią). W Wielkiej Brytanii do regionów wysoko intensywnych zaliczała się Walia, północna Anglia i regiony położone na południowy zachód od Basenu Londyńskiego. W pozostałych krajach w omawianej grupie znalazły się: w RFN dwa

Tabela 3. Udział typów gospodarowania w ogólnej powierzchni UR dla poszczególnych krajów członkowskich i całej EWG w 1975 r. (obliczenia własne na podst.: *Eurofarm, Farm structure surveys ...*)

Kraje	Poziom intensywności gospodarowania					
	ekstensywny	mało intensywny	średnio intensywny	wysoko intensywny	b. wysoko intensywny	wybitnie intensywny
Belgia	0,00	0,00	0,00	0,00	61,58	38,42
Dania	0,00	0,00	0,00	4,64	95,36	0,00
Francja	7,43	17,63	26,17	23,83	24,94	0,00
Holandia	0,00	0,00	2,59	0,00	39,21	58,20
Irlandia	0,00	0,00	5,17	4,66	90,17	0,00
Luksemburg	0,00	0,00	0,00	0,00	100,00	0,00
RFN	0,00	0,00	0,00	3,93	96,07	0,00
Wlk. Brytania	10,79	5,58	20,27	22,46	40,90	0,00
Włochy	14,43	7,52	10,92	31,88	35,26	0,00
EWG 9	7,57	8,78	15,72	19,97	45,86	2,10

landy położone na zachodzie kraju: Nadrenia-Palatynat i Saara, w Irlandii region północno-zachodni, a w Danii trzy położone na Zelandii regiony obejmujące Kopenhagę i tereny ją otaczające.

Regiony o bardzo wysoko intensywnym rolnictwie zajmowały największą część UR krajów członkowskich (około 46%) ze wszystkich typów intensywności rolnictwa (tab. 3). Największa ich część znajdowała się (tab. 2) w RFN (24%), wszystkie pozostałe kraje członkowskie miały swoje udziały w tej grupie. Tylko obszary o bardzo wysokim stopniu intensyfikacji znajdowały się we wszystkich krajach członkowskich. Wynika to z faktu, że regiony te zajmowały całą powierzchnię UR Luksemburga, czy ponad 95% w przypadku Danii i Republiki Federalnej Niemiec (tab. 3). W pozostałych krajach (ryc. 1) omawiane obszary stanowiły ponad 90% powierzchni UR Irlandii (poza północną jej częścią), we Francji obejmowały północno-zachodnią część kraju (Normandia, Bretania), w Wielkiej Brytanii całą środkową i zachodnią Anglię, Irlandię Północną i wschodnią część środkowej Szkocji. We Włoszech obszary o bardzo intensywnym rolnictwie skupiały się na Nizinie Padańskiej i w jej sąsiedztwie oraz w środkowych Włoszech – Umbria i Kampania. W Belgii obszary te koncentrowały się w południowej części kraju, a w Holandii wzdłuż wybrzeży Morza Północnego i granicy z RFN na wschodzie.

Ryc. 2. Intensywność rolnictwa w Belgii i Holandii (NUTS 2) w 1975 r. (opracowanie własne)

Wyróżnione na potrzeby niniejszej pracy regiony o wybitnie intensywnym rolnictwie znajdowały się w dwóch krajach (tab. 2) i stanowiły ponad 2% UR Wspólnoty (tab. 3). Zajmowały one północną (niziną) część Belgii oraz środkową i południową część Holandii (ryc. 2). Omawiane regiony, podobnie jak ekstensywne, charakteryzowały się dużym udziałem łąk i pastwisk w powierzchni UR. Średni udział trwałych użytków zielonych dla tych dziesięciu regionów wynosił 64% (dla Utrechtu 90%, dla Overijssel 85%), podczas gdy dla regionów ekstensywnych 38%. Różnica w strukturze upraw zaznaczała się bardzo wyraźnie przy udziale zbóż. W regionach wybitnie intensywnych uprawy te zajmowały średnio 12,5%, a w ekstensywnych 46%. Odwrotnie wyglądał udział upraw pod szkłem, w regionach wybitnie intensywnych zajmowały one 0,22% UR, a w ekstensywnych 0,01%.

3. INTENSYWNOŚĆ ROLNICTWA W KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ W ROKU 1993

Stosując ustalenia B. Kopcia (Jedut, Sobczyk 1986), w 1993 roku wszystkie kraje EWG miały rolnictwo średnio intensywne, wysoko intensywne lub bardzo

Tabela 4. Współczynnik intensywności rolnictwa w krajach członkowskich EWG w 1993 r.
(obliczenia własne na podst.: *Farm Structure, 1993 survey*:
main results, Eurostat, Luxembourg 1996)⁴

Kraje	Współczynnik intensywności rolnictwa		
	produkcja roślinna	produkcja zwierzęca	ogólna intensywność
Hiszpania	168,2	84,7	252,9
Wielka Brytania	77,8	220,2	298,0
Francja	118,3	193,6	311,9
Grecja	234,1	95,3	329,4
Portugalia	207,1	123,6	330,7
Włochy	185,9	159,3	345,2
RFN	113,2	292,5	405,7
Irlandia	58,2	399,2	457,4
Luksemburg	76,3	391,4	467,7
Dania	122,4	399,0	521,4
Belgia	126,8	804,3	931,1
Holandia	128,3	953,7	1081,9
EWG 12	135,1	211,4	346,5

⁴ EWG 12 w tabelach oznacza dane sumaryczne dla dwunastu krajów członkowskich EWG: Belgii, Danii, Francji, Grecji, Hiszpanii, Holandii, Irlandii, Luksemburga, Portugalii, RFN, Wielkiej Brytanii i Włoch.

wysoko intensywne. Dwa z nich: Belgię i Holandię można zaliczyć do krajów o wybitnie intensywnym charakterze produkcji. W grupie krajów średnio intensywnego rolnictwa znalazły się: Hiszpania i Wielka Brytania. Rolnictwo Unii jako całości miało poziom wysoko intensywny (tab. 4).

Dane analizowane dla roku 1993 nie są tak szczegółowe, jak dla roku 1975. W 1993 roku objęto analizą 115 regionów we wszystkich krajach członkowskich. Luksemburg, Irlandia i Dania uwzględnione zostały jako całość, bez podziału na mniejsze jednostki NUTS. Jednocześnie wzięto pod uwagę większą liczbę krajów, ponieważ w roku 1981 członkiem EWG stała się Grecja, a w 1986 Portugalia i Hiszpania.

Tabela 5. Udział krajów członkowskich w ogólnej powierzchni UR dla poszczególnych poziomów intensywności gospodarowania w 1993 r. (obliczenia własne na podst.: *Farm Structure, 1993 survey ...*)⁵

Kraje	Poziom intensywności gospodarowania					
	ekstensywny	mało intensywny	średnio intensywny	wysoko intensywny	b. wysoko intensywny	wybitnie intensywny
Belgia	0,00	0,00	0,00	0,00	1,64	38,55
Dania	0,00	0,00	0,00	0,00	6,07	0,00
Francja	15,14	18,21	45,37	32,45	13,52	0,00
Grecja	0,00	1,61	5,39	3,02	3,20	0,00
Hiszpania	55,82	40,36	18,10	1,92	6,23	0,00
Holandia	0,00	0,00	0,00	0,00	2,35	60,94
Irlandia	0,00	0,00	0,00	0,00	9,48	0,00
Luksemburg	0,00	0,00	0,00	0,00	0,28	0,00
Portugalia	0,00	14,64	0,00	0,00	6,18	0,51
RFN	0,00	0,00	12,99	20,12	24,20	0,00
Wlk.Brytania	25,59	0,00	13,10	8,77	14,51	0,00
Włochy	3,46	25,18	5,05	33,71	12,33	0,00
EWG 12	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
EWG 9	44,18	43,39	76,51	95,06	84,39	99,49
EWG 3	55,82	56,61	23,49	4,94	15,61	0,51

W roku 1993 grunty o ekstensywnym charakterze gospodarowania stanowiły 17% UR (tab. 6), ponad połowa z nich znajdowała się w Hiszpanii (56%). Regiony o ekstensywnym rolnictwie stanowiły niemal połowę powierzchni (46%) gruntów rolnych tego kraju. Regiony te (ryc. 3) to Castilla-Leon, Extremadura, Navarra i Aragon. Zajmowały one zachodnią i znaczną część północnej części kraju. W Wielkiej Brytanii znajdowało się 26% gruntów o ekstensywnym rolnictwie i umiejscowione one były w Szkocji (liczonej jako jeden region). Mniejszy udział miała Francja (15%), na który złożyły się dwa regiony w środkowej części kraju, a najmniejszy Włochy (3,5%).

⁵ EWG 3 w tabelach oznacza dane sumaryczne dla trzech przyjętych pomiędzy 1975 a 1993 rokiem krajów członkowskich EWG: Grecji, Hiszpanii i Portugalii.

Tabela 6. Udział typów gospodarowania w ogólnej powierzchni UR dla poszczególnych krajów członkowskich i całej EWG w 1993 r. (obliczenia własne na podst.: *Farm Structure, 1993 survey ...*)

Kraje	Poziom intensywności gospodarowania					
	ekstensywny	mało intensywny	średnio intensywny	wysoko intensywny	b. wysoko intensywny	wybitnie intensywny
Belgia	0,00	0,00	0,00	0,00	55,06	44,94
Dania	0,00	0,00	0,00	0,00	100,00	0,00
Francja	10,63	7,82	46,11	13,73	21,71	0,00
Grecja	0,00	5,50	43,52	10,15	40,83	0,00
Hiszpania	45,72	20,21	21,46	0,95	11,66	0,00
Holandia	0,00	0,00	0,00	0,00	52,59	47,41
Irlandia	0,00	0,00	0,00	0,00	100,00	0,00
Luksemburg	0,00	0,00	0,00	0,00	100,00	0,00
Portugalia	0,00	38,71	0,00	0,00	61,11	0,18
RFN	0,00	0,00	21,79	14,05	64,15	0,00
Wlk Brytania	30,83	0,00	22,83	6,37	39,97	0,00
Włochy	4,63	20,63	9,78	27,21	37,75	0,00
EWG 9	10,05	6,04	25,19	13,03	43,89	1,80
EWG 12	16,59	10,15	24,01	10,00	37,93	1,32

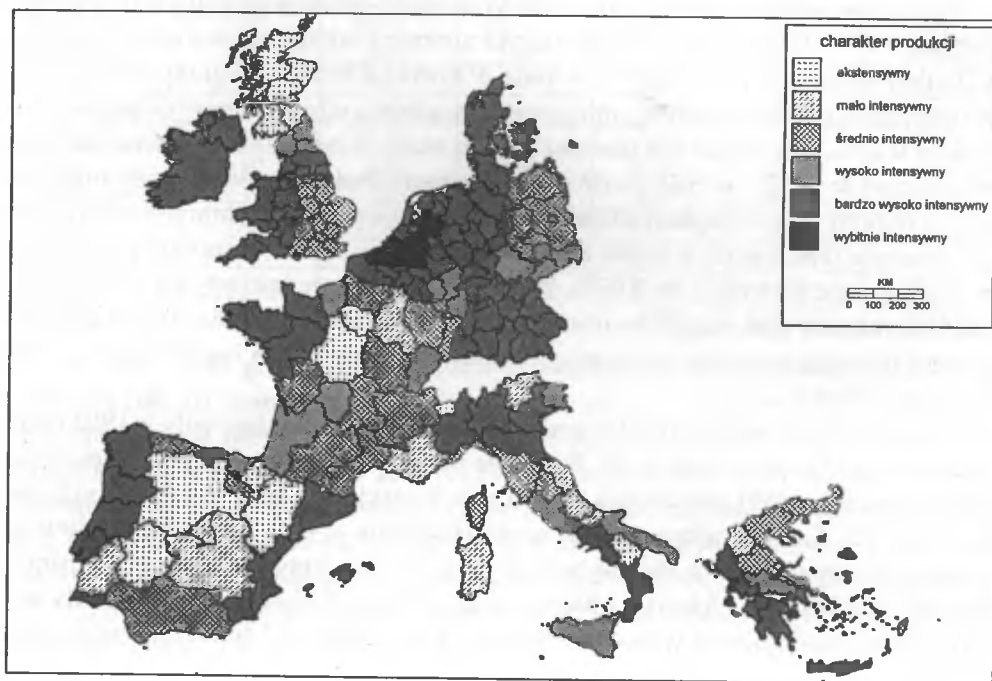
Wśród typów wyróżnionych według zaproponowanej powyżej, rozszerzonej skali B. Kopcia, największy udział łąk i pastwisk miały właśnie tereny ekstensywne. Średnio 43,5% UR zajmowały tam użytki zielone i udział ten wahał się od 3% w Île-de-France (Francja) do 98% w Valle d'Aosta (Włochy). Regiony ekstensywne były jednocześnie na ostatnim miejscu pod względem udziału upraw ziemniaków – średnio 0,25%. Ich udział był również bardzo różny – od 0,05% w Extremadurze (Hiszpania) do 0,52% w Szkocji (Wielka Brytania). Podobnie, na ostatnim miejscu były te regiony pod względem udziału upraw pod osłonami – średnio było to 0,01% UR. Navarra (Hiszpania) w ogóle nie posiadała takich upraw, a najwięcej ich było w Île-de-France (Francja), bo 0,03%. Regiony ekstensywne znalazły się również na ostatnim miejscu pod względem obsady bydła – średnio 17 SD* na 100 ha UR. Tu również najmniejszą wartość osiągnięto w Île-de-France (5,7) a największą w Valle d'Aosta (Włochy).

Grunty o mało intensywnym charakterze gospodarowania stanowiły w 1993 roku nieco ponad 10% UR Unii (tab. 6). Podobnie jak przy ekstensywnych i tu większość ziemi rolniczej (56%) znajdowała się w krajach przyjętych po 1981 roku (pozycja EUR 3 w tab. 5). Największy udział miała Hiszpania – 40% wszystkich gruntów o małej intensywności we Wspólnocie. Były to dwa regiony środkowej Hiszpanii: Castilla – La Mancha i Madryt. Mniejszy udział miały Włochy (25%), składały się nań regiony znajdujące się w środkowej części kraju (Marche, Molise, Abruzzi) oraz

* SD – sztuki duże; jednostka przeliczeniowa równa jednemu lub wielu zwierzętom o łącznym ciężarze (w teorii) 500 kg (Manteuffel 1979).

Trentino na północy i Sardinia. We Francji rolnictwo mało intensywne obejmowało dwa regiony: Szampanię z Ardenami (Champagne – Ardenne) oraz prowincję Alpejską – Lazurowe Wybrzeże na południu. Mniejszy udział w gruntach rolnych Wspólnoty miały regiony portugalskie. Udział Portugalii wynosił niemal 15% (tab. 5) i składała się na niego powierzchnia gruntów jednego regionu na południu – Alentejo. Udział Grecji był najmniejszy i wynosił niespełna 2%, tu również był to jeden region – Dytiki Makedonia (Zachodnia Macedonia), położony w północno-zachodniej części kraju.

Regiony o mało intensywnym rolnictwie charakteryzowały się niskim udziałem użytków zielonych. Mniej było ich tylko na terenach o średniej intensywności. Średnio 31,9% UR zajmowały łąki i pastwiska, najmniejszy ich udział w tej grupie zanotowano w Grecji (Dytiki Makedonia), bo 0,82%, a największy we Włoszech (Trentino-Alto Adige) – 85,7%. Omawiane regiony wybijały się wśród innych największym średnim udziałem zbóż w powierzchni upraw. Średnio zboża zajmowały tu 30,7% i najmniejszy udział miały we wspomnianym Trentino-Alto Adige (0,30%), a największy w regionie Dytiki Makedonia (84,4%). Wyróżnikiem była również najmniejsza obsada trzody chlewnej, średnio 4,5 SD/100 ha UR. Było to mniej niż w regionach ekstensywnych. Najmniejszą wartość osiągnęła prowincja francuska Provence-Alpes-Côte-d’Azur (1,3), a największą włoska Marche (10,9).

Ryc. 3. Intensywność rolnictwa w regionach krajów członkowskich EWG (NUTS 2) w 1993 r. (opracowanie własne)

Regiony o średnio intensywnym rolnictwie zajmowały w 1993 roku 24% powierzchni UR Wspólnoty. Skupiały się one w sześciu krajach (ryc. 3). Ponad 45% gruntów znajdowało się w regionach Francji (tab. 5). Obejmowały one niemal całą południową część kraju z Korsyką, Masywem Centralnym oraz Poitou-Charentes na zachodzie oraz Alzację, Pikardię i Lotaryngię w części północno-wschodniej. W Hiszpanii znajdowało się 18% gruntów Wspólnoty tego typu: Andaluzja na południu i dwa regiony na północy – Asturia i Rioja. Regiony Wielkiej Brytanii składały się na 13-procentowy udział tego kraju, obejmując wschodnią i południowo-wschodnią część Anglii. Średnio intensywne rolnictwo w RFN stanowiło również niemal 13% tego typu gruntów Wspólnoty. Obejmowały one całą środkową i północną część byłej NRD (Meklemburgia-Przedpomorze, Brandenburgia, Saksonia-Anhalt). Równe udziały, po około 5%, miały Grecja i Włochy. W Grecji była to niemal cała północna część kraju i południowe wyspy na Morzu Egejskim (Notio Aigaio). We Włoszech regiony średnio intensywnego rolnictwa (Toskania, Umbria, Liguria) znajdowały się w północno-zachodniej części Półwyspu Apenińskiego.

Omawiane regiony charakteryzowały się najniższym udziałem łąk i pastwisk (31,6%). Mniejszy ich odsetek miały tylko regiony mało intensywne. Udział użytków zielonych był bardzo zróżnicowany. Najmniej było ich w Grecji (Kentriki Makedonia – 0,13%), a najwięcej w Asturii (Asturias) w Hiszpanii (92%). Średnio intensywne rolnictwo charakteryzowało się również dużym udziałem zbóż (30,1%). Większe udziały tych zasiewów odnotowano tylko w regionach o małej intensywności. W tym przypadku również rozpiętość była bardzo duża – od 0,88% UR w Asturii do 61,5% w greckim regionie Anatoliki Makedonia, Thraki. Dość duży był również udział upraw buraków cukrowych (1,9%), więcej zajmowały one tylko w regionach wybitnie intensywnych. Odsetek upraw buraków wynosił od 0% na Korsyce (Corse) do 3,1% we wschodniej Anglii (East Anglia).

Rozkład przestrzenny regionów o rolnictwie wysoko intensywnym był dość podobny, bo regiony takie występowały w tych samych krajach członkowskich. Zajmowały one jednak tylko 10% gruntów rolnych Wspólnoty. Tylko nieznaczna część (16%) tych gruntów znajdowała się w nowych krajach członkowskich (Grecja, Hiszpania). Największy udział miały Włochy – ponad 33% (tab. 5). W przedziale od 300 do 350 punktów znalazły się: Sycylia i Puglia w południowych Włoszech, Lazio w części środkowej i Friuli – Venezia Giulia na północy (ryc. 3). Kolejnym krajem była Francja z udziałem 32%. Na udział ten składały się Akwitania i Limousin na południowym zachodzie, Franche-Comte na wschodzie w górnym dorzeczu Saony i Haute Normandie na północnym wybrzeżu. Znacząca była również pozycja RFN; regiony południowej części byłej NRD – Saksonia i Turynia, Nadrenia-Palatynat na zachodzie i rejon wielkich miast: Berlina, Hamburga, Bremy złożyły się na 20-procentowy udział tego kraju w gruntach o wysokiej intensywności rolnictwa. Niemal 9% miały grunty leżące w Wielkiej Brytanii, w północnej części Anglii. Sterea Ellada w środkowej części Grecji to jedyny region tego kraju w omawianej grupie. Najmniejszy udział

miała Hiszpania, bo tylko jeden region – Pais Vasco – mieścił się w grupie wysoko intensywnych.

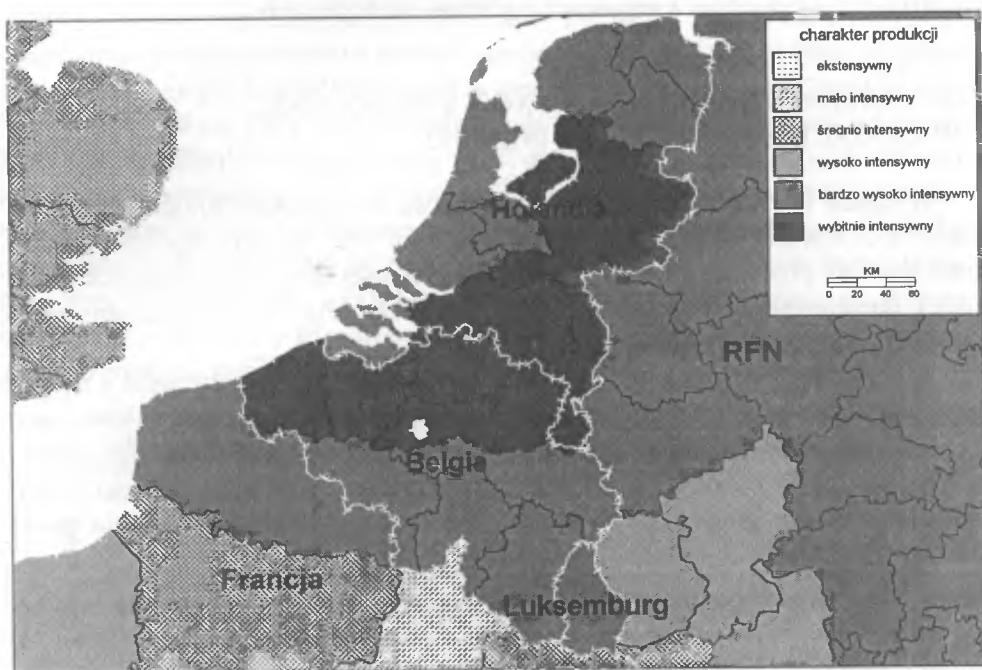
Regiony wysoko intensywne charakteryzował najmniejszy udział buraków cukrowych w powierzchni UR (1,1%). Ich powierzchnia nie przekraczała 3,3% w Haute-Normandie (Górnej Normandii), a w Limousin, Akwitanii (Francja), North (Wielka Brytania), Hamburgu, Bremie i Berlinie (RFN), na Sycylii nie uprawiano ich wcale (0%).

W klasyfikacji według skali intensywności, grunty o bardzo wysokiej intensywności rolnictwa miały w 1993 roku największy udział. Stanowiły one 38% powierzchni UR Wspólnoty (tab. 6). Kraje takie jak Irlandia, Dania i Luksemburg w całości znalazły się wśród tych regionów. Jednak największy udział wśród krajów UE miała RFN (24%). Niemal cała środkowa i zachodnia część kraju to regiony o bardzo wysokim intensywnym rolnictwie. Stanowiły one 64% powierzchni UR kraju. Bardzo zbliżone udziały miały trzy następne kraje: Wielka Brytania (14,5%), Francja (13,5%) i Włochy (12%). W Wielkiej Brytanii była to zachodnia część Anglii, Walia i Irlandia Północna. We Francji obszary te stanowiły tradycyjne regiony chowu bydła: Bretania, Dolna Normandia, Pays De La Loire na północnym zachodzie oraz Nord-Pas-de-Calais na północnym wschodzie. We Włoszech bardzo wysoką intensywność rolnictwa miała północna część kraju (Nizina Padańska): Piemonte, Lombardia, Emilia-Romagna, Veneto oraz Kampania i Kalabria na południu. W tych krajach omawiane grunty stanowiły mniej niż połowę powierzchni UR. Również bardzo zbliżony udział we Wspólnocie miały Portugalia i Hiszpania (6%). W przypadku Portugalii było to aż 61% powierzchni krajowych gruntów rolnych. W Hiszpanii były to regiony wschodniego wybrzeża (Cataluna, Comunidad Valenciana i Murcia) i jeden region na północy – Kantabria. Grecja wniosła udział 3%, ale regiony Ipeiros, Dytiki Ellada, Ionia Nisia, Peloponnisos, Attiki, Kreta i Voreio Aigaio stanowiły aż 40% powierzchni UR kraju. Nieznaczny był udział Holandii (2%) i Belgii (1,6%). W Holandii była to Fryzja i północna część kraju, w Belgii – Walonia na południu kraju. W obydwu tych krajach regiony bardzo wysoko intensywne stanowiły nieco ponad połowę gruntów rolnych.

Regiony o bardzo wysokim intensywnym rolnictwie charakteryzował największy udział gruntów pod szkłem (0,2%). W piętnastu regionach nie zanotowano żadnego udziału tych upraw, a największy był w na Wyspach Kanaryjskich (6,1%). Omawiana grupa regionów miała również duży udział użytków zielonych (35,6%), mniejszy jednak niż regiony ekstensywne. Ekstremalne wartości cechowały regiony Hiszpanii; najwięcej łąk i pastwisk było w Kantabrii (95%), a najmniej w (1,2%) na Balearach. Podobnie, tylko wybitnie intensywne regiony miały większy udział ziemniaków. W regionach bardzo wysoko intensywnych zajmowały one 1,8%, przy czym ich udział wahał się od 0% w greckim regionie Attiki, do 13,4% w Holandii Północnej (Noord-Nederland). Bardzo mały udział miały tu zboża (35,6%), mniej miały tylko regiony wybitnie intensywne. Minimalny udział miały one na Krecie (1,4%), a najwięcej

zajmowały w Danii (52,5%). Regiony bardzo wysoko intensywne wyróżniała również duża obsada bydła (74 SD/100 ha UR), która jednak była mniejsza niż w regionach wybitnie intensywnych. W przypadku obsady bydła najmniejszą wartość osiągała ona na Krecie (0,3), a największą w Walonii (Région Wallonne) w Belgii (172). Podobnie w przypadku obsady trzody chlewnej, tylko regiony wybitnie intensywne miały większą średnią. W omawianych regionach średnia ta wynosiła 27 SD/100 ha UR; najniższą wartość zanotowano w greckim regionie Ionia Nisia (1,3), a najwyższą (niemal 112) w Bretanii.

Podobnie jak w roku 1975, wśród regionów o wybitnie intensywnym rolnictwie znalazły się Holandia, Belgia (ryc. 4) i Portugalia. Blisko 60% powierzchni tych gruntów znajdowało się w Holandii (południowa i wschodnia część kraju), około 40% w Belgii (środkowa i północna część kraju). W Portugalii wybitnie intensywne rolnictwo było na Maderze – archipelagu na wschodnim Atlantyku.

Ryc. 4. Intensywność rolnictwa w Belgii i Holandii (NUTS 2) w 1993 r. (opracowanie własne)

Regiony te wyróżniały się spośród innych wieloma cechami. Miały zdecydowanie najmniejszy udział zbóż (9%). Średnia ta była trzykrotnie mniejsza niż w regionach mało intensywnych. Najmniej było ich na Maderze (5%), a najwięcej (20%) w Vlaams Gewest en Brussel w Belgii (20%). W regionach wybitnie intensywnych największy był udział ziemniaków i wynosił on średnio 9% (od 5% w Zuid-Nederland do nawet 20% na Maderze). Było to 37 razy więcej niż w regionach ekstensywnych. W przypadku buraków cukrowych również ich udział znacznie przekraczał średnie

dla innych regionów i wynosił on 4%. Nie notowano ich na Maderze (0%), a największą powierzchnię zajmowały (6,7%) w Holandii Południowej. W regionach wybitnie intensywnych obsada zwierząt gospodarskich była ogromna w porównaniu z innymi obszarami. W przypadku bydła wynosiła ona 211 SD/100 ha UR i było to niemal trzykrotnie więcej niż w regionach o bardzo wysoko intensywnym rolnictwie. Minimum zanotowano na Maderze (72), a maksimum (281) w Holandii Wschodniej (Oost-Nederland). Podobnie w przypadku trzody chlewnej obsada była niemal jedenastokrotnie większa niż średnio w regionach bardzo wysoko intensywnych i wynosiła 289 SD/100 ha UR. Najmniejszą wartość zanotowano na Maderze (82), a największą (555) w Holandii Południowej.

W osiaganiym w poszczególnych regionach poziomie intensywności istotne znaczenie odgrywała intensywność produkcji zwierzęcej. Udział tego składnika w wartości ogólnej wynosił średnio 52%, a maksymalnie 92%. Szczególnie silnie wpływ ten zaznaczał się właśnie w regionach wybitnie intensywnych.

4. DYNAMIKA ZMIAN INTENSYWNOSTCI ROLNICTWA W KRAJACH EWG W LATACH 1975-1993

W latach 1975-1993 intensywność rolnictwa w większości krajów członkowskich EWG, a potem UE nie uległa zmianie. W roku 1975 wynosiła ona 369 punktów (intensywność produkcji zwierzęcej stanowiła 70% tej sumy), w następnych latach spadek intensywności produkcji roślinnej kompensowany był zwiększaniem intensywności produkcji zwierzęcej (tab. 7).

Wśród krajów członkowskich można wyróżnić trzy grupy. Pierwsza z nich to kraje, w których zaznaczył się istotny wzrost intensywności gospodarowania rolniczego. Drugą grupę stanowią kraje, w których nie można zauważyć wyraźnego trendu zmian w tej dziedzinie, a w badanym okresie poziom intensywności ulegał wahaniom. Trzecia grupa to kraje, w których intensywność gospodarowania spadła w badanym okresie.

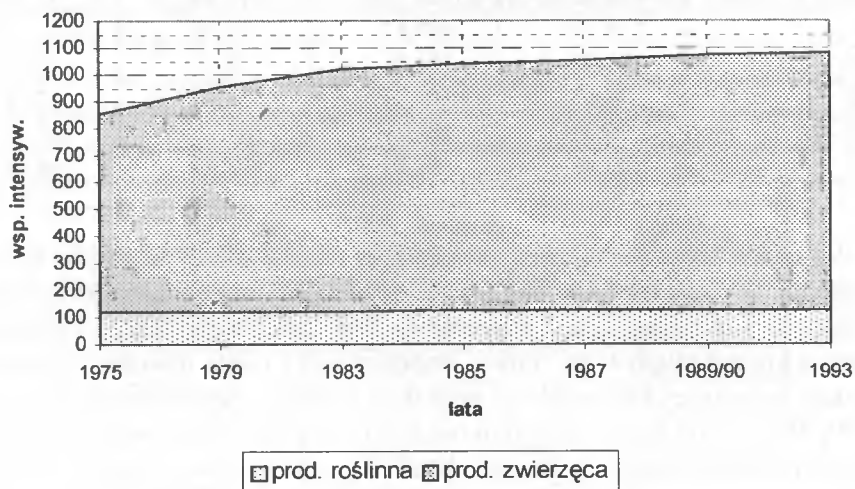
Tabela 7. Dynamika intensywności rolnictwa w dziewięciu krajach EWG (Francja, Włochy, RFN, Holandia, Belgia, Luksemburg, Wielka Brytania, Irlandia, Dania) 1975=100
(obliczenia własne na podst.: *Eurofarm, Farm structure surveys...*
i *Farm Structure, 1993 survey...*)

Lata	Prod. roślinna	Prod. zwierzęca	Intensywność rolnictwa
1975	100	100	100
1979	97,95	100,60	99,78
1983	99,05	102,92	101,73
1985	99,90	104,05	102,77
1987	102,08	102,91	102,65

Tabela 8. Dynamika intensywności produkcji rolniczej w Holandii, Belgii i Irlandii w latach 1975-1993 (1975=100) (obliczenia własne na podst.: Eurofarm, Farm structure surveys... i Farm Structure, 1993 survey...)

Lata	Holandia	Belgia	Irlandia
1975	100,00	100,00	100,00
1979/80	112,08	106,08	97,84
1983	119,89	109,43	98,81
1985	122,07	111,09	100,09
1987	123,33	113,69	99,23
1989/90	125,69	124,51	113,74
1993	126,90	126,21	118,29

Do pierwszej grupy krajów zaliczyć należy Holandię, Belgię i Irlandię. Największą intensyfikację rolnictwa zaobserwować można w Holandii (tab. 7), gdzie pomiędzy rokiem 1975, a 1993 dynamika wyniosła 27 punktów (1975=100). Zarówno w 1975, jak i w 1993 roku Holandia miała najwyższą intensywność rolnictwa wśród krajów członkowskich (ponad 1000 punktów). Na drugim miejscu pod względem intensywności w 1975 roku była Belgia, a wzrost intensywności gospodarowania następował bardzo podobnie do Holandii. Natomiast Irlandia w połowie lat siedemdziesiątych znajdowała się na szóstym miejscu, a w 1993 r. uplasowała się już na trzecim miejscu pod względem intensywności produkcji rolniczej. Wzrost intensywności rolnictwa w Irlandii następował jednak dopiero po roku 1987. Do tego czasu intensywność gospodarowania była mniejsza niż w roku wyjściowym.

Ryc. 5. Zmiany współczynnika intensywności produkcji rolnej w latach 1975-1993 w Holandii (opracowanie własne na podst.: Eurofarm, Farm structure surveys... i Farm Structure, 1993 survey...)

We wszystkich trzech krajach o rosnącym poziomie intensywności, na jej wzrost miała wpływ przede wszystkim intensyfikacja produkcji zwierzęcej (ryc. 5) przy niemal niezmiennym poziomie intensywności roślinnej. O ile w Holandii w 1975 roku składnik produkcji roślinnej stanowił 14%, to w 1993 r. jego udział spadł do niespełna 12%. Podobny spadek udziału produkcji roślinnej we współczynniku intensywności rolnictwa zaobserwować można również w przypadku Belgii (spadek z niemal 16% do 14% w analogicznym okresie) i Irlandii (spadek z 15% do 13%).

We wszystkich krajach drugiej grupy nie nastąpiły istotne zmiany we współczynniku intensywności. Z tych krajów Dania i Luksemburg w roku 1975 były na odpowiednio trzecim i czwartym miejscu pod względem poziomu intensywności rolnictwa w EWG. W Danii nastąpił wzrost współczynnika intensywności w latach 1975-1979/80 (tab. 9), potem miała miejsce stagnacja i w końcu malejąca dynamika doprowadziła do powrotu poziomu intensywności do stanu z roku 1975. W ostatnim okresie (1989/90-1993) nastąpił wzrost współczynnika, tak że w roku 1993 poziom intensywności był większy niż w roku 1975. Wpływ na zmiany współczynnika w Danii miała przede wszystkim dynamika współczynnika intensywności produkcji zwierzęcej (ryc. 6).

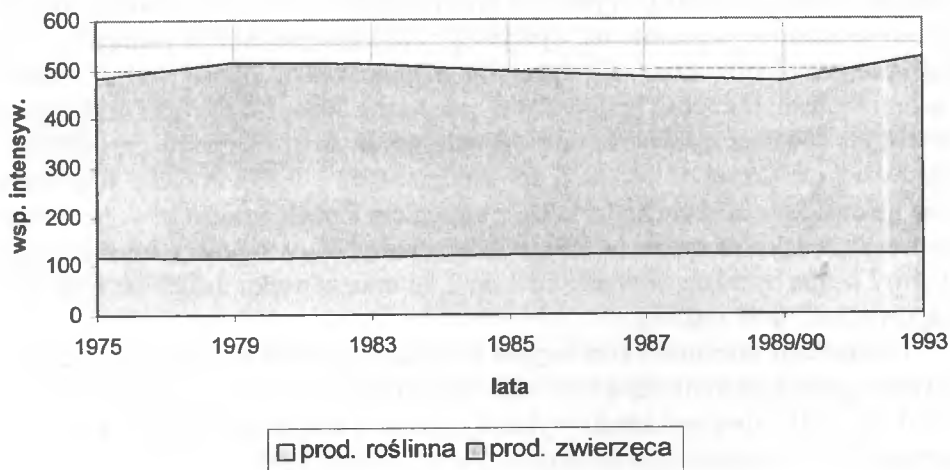
Tabela 9. Dynamika intensywności produkcji rolniczej w Danii, Luksemburgu, Włoszech i Francji w latach 1975-1993 (1975=100) (obliczenia własne na podst.: Eurofarm, Farm structure surveys... i Farm Structure, 1993 survey...)

Lata	Dania	Luksemburg	Włochy	Francja
1975	100,00	100,00	100,00	100,00
1979/80	105,96	102,79	98,56	98,26
1983	105,42	103,57	98,56	101,14
1985	101,97	104,01	100,79	101,17
1987	99,65	101,91	103,37	100,21
1989/90	98,09	101,21	101,25	100,65
1993	107,65	97,41	102,49	98,68

W Luksemburgu następowało zwiększenie intensywności do połowy lat osiemdziesiątych. W ciągu trzynastu następnych lat nastąpił jednak spadek, który znacznie zmniejszył wyniki osiągnięte w poprzednich dziesięciu latach (tab. 3). Podobnie jak w innych krajach, wpływ na zmiany współczynnika miała również intensywność produkcji zwierzęcej. Intensywność produkcji roślinnej uległa niewielkiej zmianie.

We Włoszech w omawianym okresie współczynnik intensywności ulegał nieznacznym wahaniom (tab. 3). Dopiero lata 1983-1987 doprowadziły do zwiększenia intensywności produkcji, zarówno roślinnej, jak i zwierzęcej. Włochy są pierwszym spośród omawianych krajów, gdzie udział produkcji roślinnej w ogólnym współczynniku intensywności produkcji rolnej jest większy niż udział produkcji zwierzę-

cej. Udział składowej roślinnej wynosił w roku 1975 aż 53,8% a w roku 1987 zmniejszył się do 52,6%.

Ryc. 6. Zmiany w intensywności produkcji rolnej w latach 1975-1993 w Danii (opracowanie własne na podst.: *Eurofarm, Farm structure surveys...* i *Farm Structure, 1993 survey...*)

Współczynnik intensywności produkcji rolnej nie zmienił się istotnie również we Francji. W roku 1993 w porównaniu do 1975 zmniejszył się on o 1,3 punkta procentowego.

Trzecią grupę reprezentują: Wielka Brytania i Grecja (tab. 10). W krajach tych nastąpił znaczny spadek intensywności w pierwszym badanym okresie i do 1993 poziom ten nie uległ zwiększeniu.

Tabela 10. Dynamika intensywności produkcji rolniczej w Wielkiej Brytanii i Grecji w latach 1975-1993 (1975=100, dla Grecji 1979/80=100) (obliczenia własne na podst.: *Eurofarm, Farm structure surveys...* i *Farm Structure, 1993 survey...*)

Lata	Wlk. Brytania	Grecja
1975	100,00	-
1979/80	91,93	100,00
1983	93,11	82,37
1985	91,77	79,88
1987	90,19	85,50
1989/90	93,29	84,81
1993	92,64	86,89

Dla pozostałych krajów członkowskich, Portugalii i Hiszpanii, okres objęty badaniami jest zbyt krótki, aby wskazać na trendy w dynamice zmian intensywności produkcji rolniczej.

Dynamika współczynnika intensywności rolniczej wykazuje najsilniejszą dodatnią korelację z powierzchnią istniejących w 1975 roku upraw pod szkłem. Współczynnik korelacji liniowej wynosi w tym przypadku 0,52. Stosunkowo znaczną korelację dodatnią wykazała też dynamika zmian zatrudnienia w usługach (0,44). Najsilniejsza ujemna korelacja dynamiki współczynnika intensywności zachodzi z takimi cechami rolnictwa krajów EWG, jak: liczba owiec (-0,65) oraz liczba gospodarstw, jak również z powierzchnią UR należących do gospodarstw o powierzchni UR równej i większej od 100 ha (odpowiednio -0,62 i -0,65). Ponadto stosunkowo silna ujemna korelacja zachodzi także z szeregiem innych wskaźników: powierzchnią trwałych łąk i pastwisk (-0,49), powierzchnią UR na terenach upośledzonych (-0,46) i liczbą byczków w wieku od 1 do 2 lat oraz w wieku dwóch lat i starszych (odpowiednio -0,49 i -0,53).

Przebadano zależności korelacyjne pomiędzy dynamiką współczynnika intensywności produkcji rolniczej a 97 innymi wskaźnikami dla dziewięciu krajów członkowskich. Tylko dwa wskaźniki wykazały znaczną korelację dodatnią, a aż osiem ujemną.

Z powyższych rozważań widać, że pomimo wysiłków Wspólnej Polityki Rolnej w ramach funduszy strukturalnych, tereny, które w 1975 roku były terenami o gospodarce stosunkowo ekstensywnej, takimi pozostały. Intensyfikacja rolnictwa najsilniej objęła te tereny, które w połowie lat siedemdziesiątych były już pod tym względem uprzywilejowane. Świadczy o tym wysoki pozytywny współczynnik korelacji pomiędzy dynamiką zmian współczynnika intensywności a powierzchnią upraw szklarniowych. Tereny o stosunkowo ekstensywnym rolnictwie intensyfikowały się znacznie wolniej, lub wręcz postępowała tam ekstensyfikacja gospodarowania. Szczególnie silnie proces ten zaznaczył się na terenach o tradycyjnie dużym chowie owiec.

Dlaczego pomimo wieloletnich wydatków krajów Unii kierowanych do regionów nie widać istotnych zmian w poziomie intensywności rolnictwa? Jedną z przyczyn może być niewłaściwe wydawanie unijnych pieniędzy. Takie opinie prezentują niektórzy przedstawiciele rolników w Unii. Jako przykład bardzo dobrego gospodarowania funduszami przeznaczonymi na restrukturyzację rolnictwa podaje się tylko Irlandię. Inną przyczyną może być duże zaawansowanie procesów depopulacyjnych we wspomnianych regionach i postępująca za tym ekstensyfikacja wykorzystania ziemi. Procesy te, uwarunkowane zróżnicowanym rozwojem gospodarczym poszczególnych regionów, są na tyle silne, że fundusze przeznaczone z unijnej kasy nie są ich w stanie zahamować. Na pewno warunki naturalne, szczególnie w regionach upośledzonych (ang. *less favoured areas*), są jedną z istotnych przyczyn, ale nie jedyną. Związki te wymagają dalszych badań i studiów.

LITERATURA

Eurofarm, Farm structure surveys 1975, 1979/80, 1983, 1985, 1987, 1994. Eurostat, Luxembourg.

Farm Structure, 1993 survey: main results, 1996. Eurostat, Luxembourg.

Jedut R., Sobczyk W., 1986. *Przewodnik do ćwiczeń z geografii rolnictwa.* UMCS w Lublinie, Zakład Geografii Ekonomicznej, Lublin.

Manteuffel R., 1979. *Ekonomika i organizacja gospodarstwa rolniczego.* Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.

Radosław Uliszak

CHANGES OF EC'S AGRICULTURE INTENSITY LEVEL IN 1975-1993

Polish agriculture is one of the main problems within the access of Poland to the European Union. The paper presents analyse of agriculture intensity level in years 1975-1993. It was done by the method worked out by B.Kopeć (Jedut, Sobczyk 1986) for Polish agriculture.

In spite of great amount of money from CAP and structural funds, extensive regions are still at quite the same level. Furthermore, most intensive regions become more and more intensive. In reality the gap between regions becomes deeper.

Brief information, presented in this paper, can be used as an example of changes expected in Polish agriculture.

SŁAWOMIR KUREK

Przemiany demograficzne w Indiach

Indie są zaliczane do najludniejszych krajów świata. Liczba ludności Indii osiągnęła 952 mln w 1996 r. i corocznie powiększa się o 17 mln osób. Oznacza to, że w 2000 roku populacja tego kraju osiągnie miliard, a w połowie XXI wieku Indie staną się najludniejszym krajem świata, wyprzedzając Chiny. Mimo tego scenariusza w ostatnich latach obserwuje się tam zmiany demograficzne, polegające na zmniejszeniu rocznego tempa przyrostu ludności do poniżej 2% (w 1996 1,64%). Zmniejszenie przyrostu rzeczywistego jest wynikiem spadku rodności. Indie znajdują się obecnie w fazie przejścia demograficznego do niskiej rodności i śmiertelności (L. Visaria, P. Visaria 1995). Bieżące warunki socjoekonomiczne sprzyjają spadkowi rodności i spowolnieniu tempa wzrostu ludności.

Sytuacja ekonomiczna kraju zmieniła się w istotny sposób po roku 1990. Indie otworzyły się na inwestycje zagraniczne, kładąc nacisk na rozwój eksportu i wzrost produkcji przemysłowej. Zniesiono surowe kontrole i wysokie taryfy celne na artykuły importowane, pozwalając na swobodny przepływ towarów, usług i kapitału pomiędzy Indiami a resztą świata. Reformy wprowadzone po roku 1990 są nastawione na gospodarkę wolnorynkową i mają na celu przyspieszenie rozwoju ekonomicznego kraju.

Celem artykułu jest przedstawienie zmian demograficznych Indii w zakresie dynamiki rozwoju ludności oraz struktur demograficznych i ruchu naturalnego na tle warunków społecznych. Zagadnienia powyższe przedstawiono w układzie jednostek administracyjnych, tj. stanów i terytoriów związkowych. Zakres czasowy analizy obejmuje głównie dwa dziesięciolecia 1971-1981 i 1981-1991. Źródłem danych były materiały pochodzące z Population Reference Bureau, National Family Health Survey oraz uzyskane za pośrednictwem sieci Internet.

ROZWÓJ LUDNOŚCI INDII

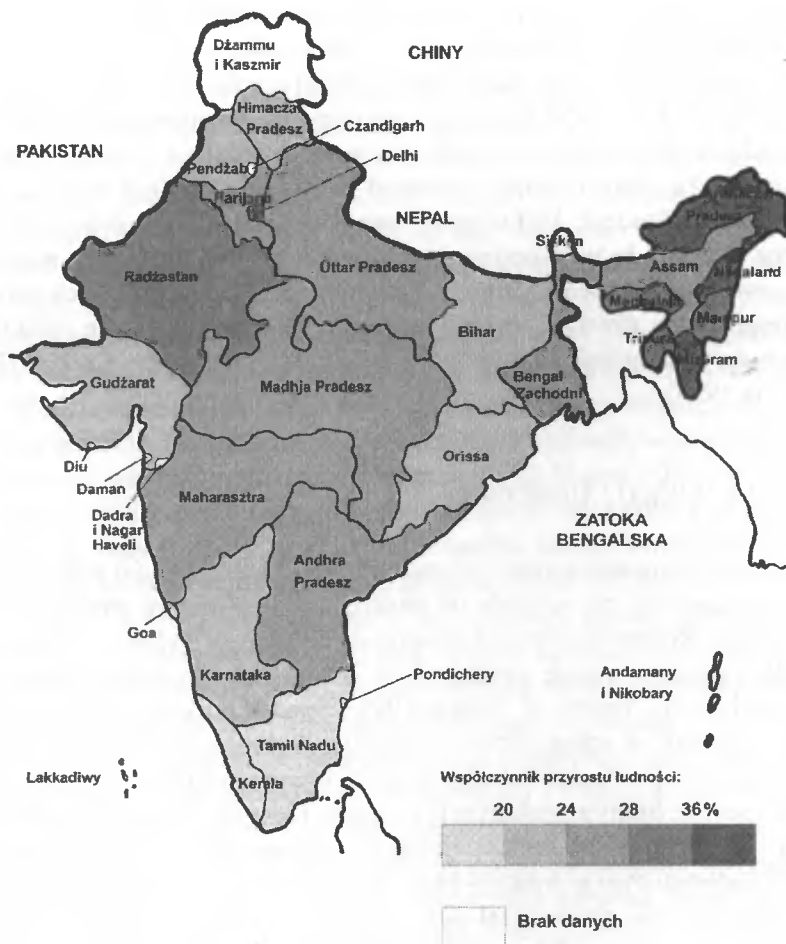
Liczba ludności Indii wzrosła prawie dwukrotnie w latach 1901-1961 z 238 mln do 439 mln. Od tego okresu notuje się przyspieszenia tempa wzrostu i w latach 1961-1991 liczba ludności Indii ponownie uległa prawie podwojeniu. Przy obecnym tempie wzrostu na kolejne podwojenie się ludności kraju trzeba będzie czekać 36 lat. Biorąc pod uwagę dwa okresy międzypisowe 1971-1981 i 1981-1991 należy jednak stwierdzić, że przyrost rzeczywisty ludności uległ zmniejszeniu z 24,7% do 23,8% (tab. 1). Najwyższy przyrost ludności w okresie 1981-1991 zanotowały stany północne (Delhi, Radżastan, Haryana, Madja Pradesz; ryc. 1). Wysoki przyrost ludności w Delhi (51,4%) jest spowodowany dużym napływem mieszkańców z innych sta-

Tabela 1. Rozwój ludności Indii w latach 1971-1991

Stan	Liczba ludności w mln			Przyrost ludności w %	
	1971	1981	1991	1971-1981	1981-1991
Andhra Pradesz	43,5	53,6	66,5	23,1	24,2
Assam	14,6	a	22,4	a	a
Bengal Zachodni	44,3	54,6	68,1	23,2	24,7
Bihar	56,4	69,9	86,4	24,1	23,5
Delhi	4,1	6,2	9,4	53,0	51,4
Dżammu i Kaszmir	4,6	6,0	a	29,7	a
Gudżarat	26,7	34,1	41,3	27,7	21,2
Harijana	10,0	12,9	16,5	28,8	27,4
Himaczal Pradesz	3,5	4,3	5,2	23,7	20,8
Karnataka	29,3	37,1	45,0	26,7	21,1
Kerala	21,3	25,5	29,1	19,2	14,3
Madhja Pradesz	41,7	52,2	66,2	25,3	26,8
Maharasztra	50,4	62,8	78,9	24,5	25,7
Orisa	21,9	26,4	31,7	20,2	20,1
Pendżab	13,6	16,8	20,3	23,9	20,8
Radżastan	25,8	34,3	44,0	33,0	28,4
Tamil Nadu	41,2	48,4	55,9	17,5	15,4
Uttar Pradesz	88,3	110,9	139,1	25,5	25,5
Pozostałe stany	5,5	8,0	10,7	34,7	25,0
Terytoria związkowe	1,0	1,5	2,0	44,9	48,7
Indie	548,2	683,3	846,3	24,7	23,8

a - brak danych; spis ludności w 1981 r. nie objął terytorium Assamu, a w 1991 r. terytorium Dżammu i Kaszmiru

Źródło: L. Visaria, P. Visaria, *India's population in transition*, Population Bulletin, vol. 50, no. 3, s.10, Population Reference Bureau, 1995

Ryc. 1. Przyrost rzeczywisty ludności stanów Indii w latach 1981-1991

Źródło: National Family Survey, 1992-1993

Tabela 2. Struktura wieku ludności Indii w latach 1961-1991

Grupa wieku	Udział ludności (w %)			
	1961	1971	1981	1991
0-14	41	41	38	36
15-59	53	54	56	58
60+	6	5	6	6
ogółem	100	100	100	100

Źródło: L. Visaria, P. Visaria, *India's population in transition*, Population Bulletin, vol. 50, no. 3, s.14, Population Reference Bureau, 1995

nów. Najniższy przyrost wykazały stany południowe (Kerala, Tamil Nadu). Dynamika zmian w poszczególnych stanach pomiędzy analizowanymi dziesięcioleciami jest różna. Dla 10 stanów liczących około 32% populacji kraju wskaźnik przyrostu liczby ludności w okresie 1981-1991 był znacznie niższy niż w poprzedniej dekadzie. Najwyższy spadek zanotowano w stanach: Gudżarat, Karnataka, Kerala i Radżastan. Wzrost tempa przyrostu ludności wystąpił w stanach: Andhra Pradesz, Bengal Zachodni, Madhja Pradesz, Maharasztra oraz w terytoriach związkowych. Przyrost rzeczywisty ludności Indii tworzony jest głównie poprzez przewagę urodzeń nad zgonami, czyli poprzez ruch naturalny. Natomiast w układzie jednostek przestrzennych niższego rzędu również poprzez migracje międzystanowe. Te ostatnie mają znaczenie w przypadku dużych metropolii, jak Delhi, Bombaj, czy Kalkuta (L. Visaria, P. Visaria 1995).

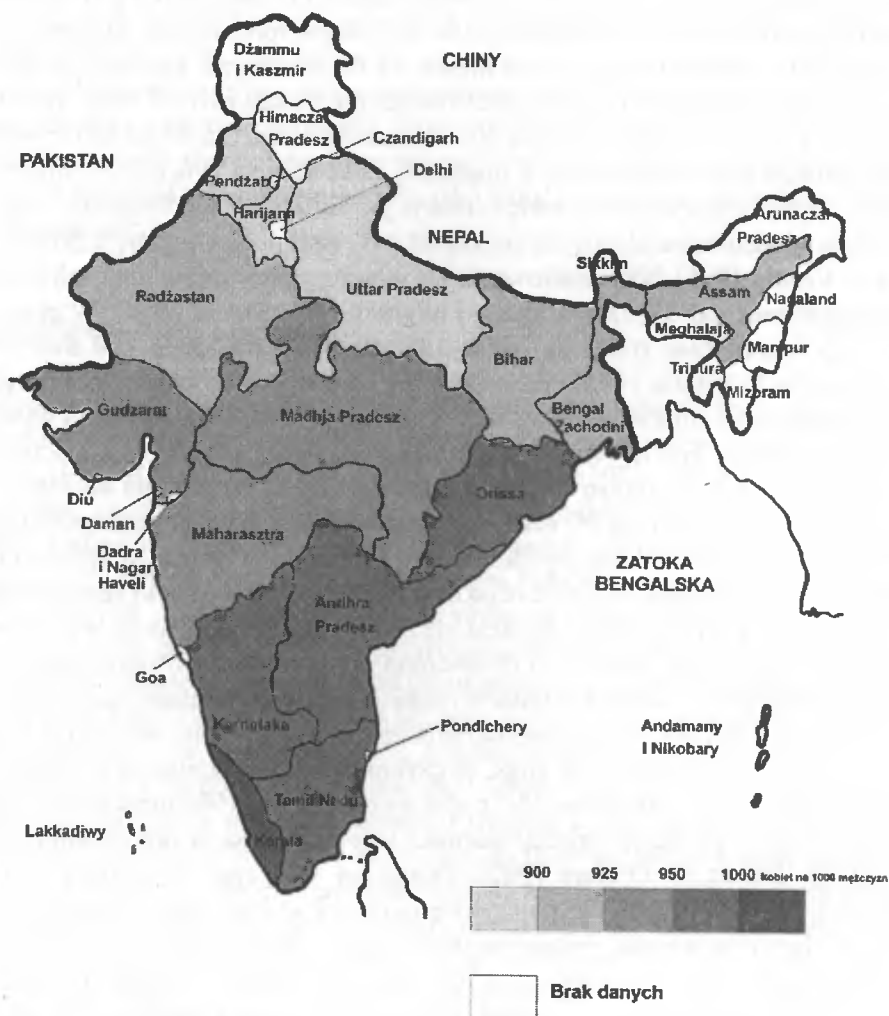
STRUKTURA WIEKU LUDNOŚCI

Pomimo zahamowania tempa wzrostu, całkowita liczba ludności będzie się zwiększać przez długie lata, ze względu na bardzo młodą strukturę wieku (H. Barret, G. O'Hare 1992). Roczna liczba urodzeń wzrosła w latach 1971-1991 z 21 do 25 milionów i według prognoz ma się zwiększyć do 30 milionów, pomimo spadku współczynnika urodzeń (L. Visaria, P. Visaria 1995). Spadek poziomu rodności w latach 1971-1991 wpłynął na zmniejszenie się udziału ludności Indii w wieku 0-14 lat z 41% do 36% (tab. 2). Podkreślić należy, że struktura wieku ludności jest zróżnicowana przestrzennie. Stany z większym przyrostem ludności wykazują młodszą strukturę wieku. Dla przykładu na początku lat dziewięćdziesiątych w stanie Uttar Pradesz prawie 40% ludności było w wieku 0-14 lat, podczas gdy w stanie Tamil Nadu udział tej grupy wiekowej nie przekraczał 30%. Udział ludności w wieku produkcyjnym (15-59 lat) wzrósł z 54 do 58% w okresie 1971-1991. Wpłynęło to na zmniejszenie wskaźnika obciążenia (tj. stosunku ludności w wieku 0-14 i powyżej 60 lat do ludności w wieku produkcyjnym) z 0,87 w 1971 r. do 0,73 w 1991 r. Udział ludności najstarszej (powyżej 60 lat) zasadniczo nie zmienił się od lat sześćdziesiątych pozostając na poziomie 5-6%. Pomimo tego faktu liczba ludności najstarszej prawie podwoiła się z 33 milionów w roku 1970 do 60 milionów na początku lat dziewięćdziesiątych. Proces starzenia się ludności najbardziej zaznaczył się w stanach Kerala i Tamil Nadu, w których spadek rodności był największy oraz w stanach Pendżab i Himaczał Pradesz, gdzie zaznaczył się duży odpływ ludności młodej w poszukiwaniu pracy. W 1992 roku udział ludności w wieku powyżej 60 lat wahał się w tych czterech stanach od 6,9% do 8,3% (L. Visaria, P. Visaria 1995). Według prognoz ONZ do roku 2010 udział ludności najstarszej w Indiach zwiększy się do 9%, tj. około 102 milionów osób. Zapewnienie tej grupie ludności odpowiedniej opieki socjalnej i zdrowotnej jest zadaniem dla rządowej polityki społecznej przez najbliższe lata.

Indie są jednym z niewielu krajów świata, w których populacja kobiet jest mniejsza od populacji mężczyzn. W większości krajów kobiety żyją dłużej od mężczyzn, co wpływa na podwyższoną wartość wskaźnika feminizacji, który jest uznawany za miernik statusu kobiet w społeczeństwie. W Indiach spodziewana długość życia kobiet do lat siedemdziesiątych była niższa niż dla mężczyzn. Dopiero od lat osiemdziesiątych kobiety indyjskie żyją nieco dłużej niż mężczyźni (w 1996 r. spodziewana długość życia dla kobiet wynosiła 60,32 lat, a dla mężczyzn 59,12 lat). Najkorzystniej sytuacja ta przedstawia się w miastach, gdzie kobiety żyją na ogół dłużej, natomiast na obszarach wiejskich takich stanów, jak Bihar, Madhya Pradesh, Orisa i Uttar Pradesh spodziewana długość życia kobiet jest nadal niższa niż mężczyzn (L. Visaria, P. Visaria 1995). Na kształtowanie się struktury płci wpływ mają takie zmienne demograficzne, jak urodzenia, zgoni i migracje (J.Z. Holzer 1994). W prawie każdym społeczeństwie rodzi się około 105 chłopców na każde 100 dziewczynek (L. Visaria, P. Visaria 1995). W większości krajów jednak śmiertelność mężczyzn jest wyższa niż kobiet w poszczególnych grupach wieku i proporcja płci wyrównuje się, a od pewnej granicy wieku zaznacza się przewaga kobiet. W Indiach, według spisu z 1991 r., cząstkowe współczynniki zgonów są wyższe dla kobiet w grupie wieku 0-34 lat, dopiero od 35. roku życia zaznacza się wyższa umieralność mężczyzn. Niedobór kobiet w Indiach wynika także z niskiego ich statusu w społeczeństwie. Oznacza to, że kobiety indyjskie mają utrudniony dostęp do opieki zdrowotnej i charakteryzują się wyższą śmiertelnością niż mężczyźni. Ponadto niska wartość wskaźnika feminizacji jest częściowo tłumaczona przez niedoszacowanie liczby kobiet, gdyż ze względu na ich niski status w rodzinie nie są one czasami spisywane.

Gdy w latach 1971-1981 zaobserwowano wzrost wartości wskaźnika feminizacji z 930 do 934, uznano to za znak, że czynniki odpowiedzialne za niedobór kobiet uległy osłabieniu. Jednakże w 1991 r. spis wykazał, że na 1000 mężczyzn przypadało 929 kobiet, co oznaczało spadek wartości współczynnika w porównaniu z rokiem 1981 (H. Barrat, G. O'Hare 1992). Przyczyny tego zjawiska należy upatrywać w fakcie, że wśród kobiet zaznaczył się mniejszy spadek umieralności niż u mężczyzn. Najniższa wartość wskaźnika występuje w stanach północnych, a w Pendżabie, Harijanie i Uttar Pradesh na 1000 mężczyzn przypada mniej niż 900 kobiet (ryc. 2). Najkorzystniej sytuacja przedstawia się w stanach południowych, gdzie wartość wskaźnika feminizacji przekracza 950. Najwyższa wartość wskaźnika występuje w stanie Kerala, gdzie na 1000 mężczyzn przypada 1040 kobiet. Jest to wynikiem realizacji programu społecznego obejmującego rozwój oświaty i ochrony zdrowia, adresowanego głównie do kobiet. Najwyższy spadek współczynnika feminizacji w latach 1981-1991 zanotowano w stanie Bihar (z 946 do 912) i odnosi się on głównie do obszarów wiejskich. Trudno wytłumaczyć ten fakt niedoszacowaniem, czy migracjami. W Indiach w przepływach ludności wieś-miasto dominują głównie męż-

czyżni, tak więc wzrost migracji z obszarów wiejskich mógłby wpłynąć na zwiększenie udziału kobiet, a nie odwrotnie. Dokładny powód tak dużej zmiany współczynnika feminizacji pozostaje niewyjaśniony.

Rys. 2. Współczynniki feminizacji dla stanów Indii w 1991 roku
Źródło: H. Barret, G. O'Hare 1992, s.170

Generalnie w społeczeństwie indyjskim preferuje się potomstwo płci męskiej i rodzice nie dbają tak bardzo o zdrowie swoich córek, dając synom większe szanse dotrwania okresu dojrzałości (L. Visaria, P. Visaria 1995). Dziewczynki często są niedożywione, rodzice nie poddają ich obowiązkowym szczepieniom i nie troszczą

się o nie tak jak o chłopców. W rodzinach żyjących na granicy ubóstwa te zaniedbania mogą mieć poważne konsekwencje zdrowotne. W okresie niemowlęstwa i dzieciństwa dziewczynki są bardziej podatne na choroby, niż chłopcy, co znajduje wyraz w ich wyższej śmiertelności. Spadek udziału kobiet w ostatnich latach może też być tłumaczony przez wzrost liczby zabiegów przerywania ciąży dokonywanych na płodzie żeńskim, po przeprowadzeniu specjalnych testów prenatalnych, mających na celu określenie płci przyszłego noworodka. Testy takie są relatywnie prostym i tanim zabiegiem dokonywanym w prywatnych klinikach, które rozpowszechniły się ostatnio zwłaszcza w północnych stanach Indii. W ostatnich latach badania lokalnych społeczności wiejskich w stanach Tamil Nadu i Bihar ujawniły przypadki dzieciobójstwa, dokonywane na żeńskich noworodkach. Chociaż takie działania są ekstremalnie rzadkie i nie wpływają na kształtowanie się współczynnika feminizacji w poszczególnych stanach, to jednak dowodzą wagi problemu niskiego statusu kobiet w Indiach.

W Indiach podjęto działania zmierzające do poprawy sytuacji kobiet i zahamowania spadku współczynnika feminizacji (L. Visaria, P. Visaria 1995). W 1994 roku zabroniono ustawowo przeprowadzania badań diagnostycznych mających na celu określenie płci płodu, jednak wprowadzenie tej ustawy wymaga współpracy z personelem medycznym, którego dochody są m.in. uzależnione od wykonywania tego typu usług. Bardziej skutecznym, choć długoterminowym działaniem jest prowadzenie przez środki masowego przekazu narodowej kampanii edukacyjnej zmierzającej do podniesienia rangi córek w rodzinie w nadziei, że rodzice będą im okazywać tyle opieki co synom.

ZMIANY NATĘŻENIA URODZEŃ I ZGONÓW

W ciągu bieżącego stulecia poziom urodzeń w Indiach zmniejszył się z 45,8‰ w 1901 r. do 25,9‰ w 1996 r. Jednak do 1971 r. tempo spadku współczynnika urodzeń było niewielkie, nie schodząc poniżej granicy 40‰. Jako że spadek umieralności rozpoczął się dużo wcześniej, doprowadziło to do gwałtownego zwiększenia przyrostu naturalnego. Późniejsze znaczne zmniejszenie się poziomu rodności jest wynikiem kontroli urodzeń, a także jest związane ze zmniejszaniem się umieralności. Najwyższe wartości współczynnika urodzeń, powyżej 30‰, występują w stanach północnych i północno-wschodnich (Uttar Pradesz, Arunaczal Pradesz, Harijana, Bihar, Megalaja, Madja Pradesz, Nagaland, Assam; tab. 3). Najniższy poziom urodzeń notuje na południu kraju (Goa 17,2‰, Kerala 19,6‰). Lepszym miernikiem obrazującym zmiany poziomu urodzeń w czasie jest współczynnik dzietności określający średnią liczbę dzieci urodzonych przez kobietę w ciągu całego okresu rodniczego (15–49 lat), przy stałym poziomie współczynników cząstkowych płodności (Jagielski 1977). Do 1966 r. w Indiach wartość współczynnika dzietności była

bardzo wysoka i na jedną kobietę przypadało około 6 urodzonych dzieci. W latach 1966-1996 wartość tego współczynnika zmalała prawie o połowę i wynosi 3,2 dzieci na jedną kobietę. Mimo iż spadek współczynnika dzietności jest znaczny, to jego wartość kształtuje się ciągle powyżej poziomu zastępowalności pokoleń, wynoszącego nieco powyżej dwóch urodzeń na jedną kobietę, charakterystycznego dla krajów, które zakończyły proces przejścia demograficznego. Rozkład przestrzenny wartości współczynnika dzietności w poszczególnych stanach jest zbliżony do współczynnika urodzeń i waha się od 1,9 w Goa do 4,8 w Uttar Pradesh (tab. 3). Spadek płodności kobiet zaznaczył się bardziej w miastach niż na obszarach wiejskich (L. Visaria, P. Visaria 1995). Liczba urodzeń przypadających na jedną kobietę zmniejszyła

Tabela 3. Wybrane elementy ruchu naturalnego ludności stanów Indii

Stan	Urodzenia na 1000 ludności 1990-1992	Współczynnik dzietności kobiet 1990-1992	Współczynnik zgonów niemowląt 1988-1992
Andhra Pradesh	24,2	2,6	70,4
Arunaczal Pradesh	34,6	4,3	40
Assam	30,4	3,5	88,7
Bengal Zachodni	25,5	2,9	75,3
Bihar	32,1	4	89,2
Delhi	26,6	3	65,4
Dżammu i Kaszmir	27,9	3,1	45,4
Goa	17,2	1,9	31,9
Gudżarat	27,2	3	68,7
Harijana	32,9	4	73,3
Himaczal Pradesh	28,2	3	55,8
Karnataka	25,9	2,9	65,4
Kerala	19,6	2	23,8
Madhja Pradesh	31,6	3,9	85,2
Maharasztra	26,3	2,9	50,5
Manipur	24,4	2,8	42,4
Megalaja	31,9	3,7	64,2
Mizoram	20,8	2,3	14,6
Nagaland	31,3	3,3	17,2
Orisa	26,5	2,9	112,1
Pendżab	25	2,9	53,7
Radzastan	27	3,6	72,6
Tamil Nadu	23,5	2,5	67,7
Tripura	23,1	2,7	75,8
Uttar Pradesh	35,9	4,8	99,9
Indie	28,7	3,4	78,5

się w miastach z 4,2 do 2,7 (o 35%) w latach 1971-1991, natomiast na wsi z 5,5 do 4,4 (o 20%). Kobiety wiejskie mają więc co najmniej jedno dziecko więcej, niż kobiety w miastach i ta różnica powoli się zwiększa. Związane jest to z tym, że w miastach kobiety szybciej przyjmują nowe postawy rodzicielskie, charakteryzujące się niską dzietnością. Płodność kobiet w Indiach jest również zróżnicowana jeśli chodzi o przynależność kastową i religijną. Kobiety muzułmańskie rodzą więcej dzieci niż kobiety wyznające hinduizm. Z kolei wyższa dzietność występuje wśród kobiet należących do niższych kast oraz wśród tzw. ludności plemiennej, będącej na niskim poziomie rozwoju. Różnice religijne i kastowe odzwierciedlają także różnice w wykształceniu poszczególnych grup społecznych. Wzrost poziomu wykształcenia i związanej z tym świadomości rodzicielskiej jest głównym czynnikiem wpływającym na obniżenie płodności. Kobiety bardziej wykształcone wychodzą później za mąż, gdyż spędzają więcej czasu w szkole. Mają one lepszy dostęp do wiedzy na temat metod planowania rodziny, a ponadto ich wyższe aspiracje zawodowe i materialne wpływają na preferencje posiadania mniejszej rodziny. Jednakże nadal większość kobiet indyjskich w wieku powyżej 7 lat nie potrafi czytać i pisać (w 1996 r. 62,3%). Wśród mężczyzn wskaźnik ten jest bardziej korzystny i wynosi 34,5%. W stanie Uttar Pradesh kobiety bez wykształcenia rodzą średnio 5,4 dzieci, natomiast na niewielki odsetek kobiet z wykształceniem średnim przypada 2,6 dzieci (L. Visaria, P. Visaria 1995). W Indiach różnice w poziomie wykształcenia korespondują zatem z różnicami w płodności kobiet. Najwyższymi wskaźnikami wykształcenia charakteryzują się stany południowe, gdzie występuje również najniższa płodność. Chociaż poziom analfabetyzmu w Indiach jest nadal wysoki, to w ostatnich latach nastąpiła istotna poprawa. Rząd uruchomił znaczną liczbę szkół dla dzieci oraz stworzył szereg możliwości doksztalcania dorosłych. Badania nad stanem indyjskiej oświaty przeprowadzone w 1985 roku (Fifth All-India Educational Survey) wykazały, że 95% populacji wsi ma dostęp do szkoły w promieniu 1 km, a 85% populacji do szkoły ponadpodstawowej w promieniu 3 km. W latach 1961-1991 udział kobiet potrafiących czytać i pisać wzrósł z 13% do 32% (z liczby kobiet ogółem); dla mężczyzn analogiczny wskaźnik wzrósł z 34% do 53%. Zwiększył się również udział dzieci uczęszczających do szkół. Według badań przeprowadzonych w latach 1987-1988 (National Sample Survey) 42% wiejskich dziewcząt w wieku 10-14 lat uczęszczało do szkół. Dla chłopców w tej samej grupie wieku wskaźnik był prawie o 2/3 wyższy i wynosił 66%. W miastach wartość wskaźnika jest wyższa i wykazuje on mniejsze zróżnicowanie dla obu płci (72% dziewcząt i 80% chłopców w wieku 10-14 lat uczęszcza do szkół). Rodzice jednak nie zawsze chętnie posyłają dzieci do szkół, gdyż są one im potrzebne do pracy w domu, a ponadto gdy rodzice są analfabetami, nie wykazują oni zainteresowania kształceniem swoich dzieci.

Na początku bieżącego stulecia ludność Indii charakteryzowała się wysoką umieralnością spowodowaną epidemiami cholery, grypy i głodem. Współczynniki zgonów przekraczały poziom 40%, co wpływało na minimalny przyrost naturalny ludności.

Po roku 1921 opanowanie epidemii wpłynęło na redukcję śmiertelności. Spadek współczynników zgonów był lokalnie zaburzony przez klęskę głodu w zachodnim Bengalu w 1943 r. oraz wojnę wywołaną podziałem Indii Brytyjskich po roku 1947. W latach 1951-1996 wystąpił stały spadek umieralności z 27 do 9,6 zgonów na 1000 osób. Głównym czynnikiem odpowiedzialnym za zmniejszenie umieralności było redukcja śmiertelności wśród niemowląt i dzieci przez wprowadzenie przez rząd indyjski narodowego programu szczepień ochronnych w latach siedemdziesiątych (L. Visaria, P. Visaria 1995). W momencie uzyskania niepodległości w 1947 roku śmiertelność niemowląt sięgała ponad 200 zgonów na 1000 żywych urodzeń. W latach osiemdziesiątych współczynnik śmiertelności niemowląt spadł do 90‰, a w roku 1996 wynosił 71‰. Najwyższe wartości współczynnika w latach 1988-1992 wystąpiły w stanach Orisa (112 zgonów niemowląt na 1000 żywych urodzeń) i Uttar Pradesh (100; tab. 3). Niską śmiertelnością niemowląt charakteryzowały się niektóre stany północno-wschodnie (Mizoram 14,6‰, Nagaland 17,2‰) oraz południowe (Kerala 23,8‰, Goa 31,9‰). Wyższą śmiertelność niemowląt reprezentowały obszary wiejskie (85‰), a różnica pomiędzy wsią a miastem wynosiła 39 pkt. Zgodnie z szacunkami UNICEF obecnie około 80% społeczności wiejskiej i 100% ludności miast ma dostęp do ośrodków zdrowia.

Obecne przemiany demograficzne dokonujące się w Indiach, polegające głównie na zmniejszeniu rodności i umieralności, wpływają na zmniejszenie tempa przyrostu ludności. Jednakże, ze względu na istniejącą bardzo młodą strukturę wieku dalszy wzrost liczby ludności jest nieunikniony. Przy założeniu, że każda młoda kobieta indyjska urodzi nie więcej niż dwoje dzieci, to liczba ludności będzie jeszcze wzrastać przez 60-70 lat. Procesy demograficzne wykazują odmienną w poszczególnych regionach kraju. Stany północne charakteryzują się mniejszym udziałem kobiet, wyższą rodnością i umieralnością oraz wyższymi wskaźnikami przyrostu rzeczywistego niż stany południowe. Przestrzenne zróżnicowanie procesów demograficznych w Indiach jest odzwierciedleniem odmiennych stosunków społecznych panujących w północnej i południowej części kraju. Południowe Indie charakteryzują się wyższym poziomem wykształcenia ludności, wyższym statusem kobiet i większym rozwojem ekonomicznym. Rząd indyjski podejmuje działania mające na celu ograniczenie przyrostu ludności. Najważniejszą jego strategią działania jest program planowania rodziny wprowadzony w latach sześćdziesiątych. Początkowo polityka kontroli urodzeń polegała bardziej na wprowadzaniu metod planowania rodziny, nie-raz bardzo drastycznych (przymusowe sterylizacje), niż na zwiększaniu motywacji do posiadania mniejszej liczby dzieci. Dlatego też program ten nie zyskał przychylności społeczeństwa i nie odniósł spodziewanych skutków. Obecnym celem programu planowania rodziny jest m.in. polepszenie opieki zdrowotnej, ochrona praw kobiety, zmniejszenie biedoty i wzrost świadomości rodzicielskiej.

LITERATURA

- Barret H., O'Hare G., 1992. *This changing world. India counts its people*. Geography, vol. 77.
- Holzer J.Z., 1994. *Demografia*. PWE, Warszawa.
- India: Health and Family Welfare. Data from the National Family Health Survey, 1992-1993, 1996*. International Institute for Population Sciences, Mumbai.
- Jagielski A., 1977. *Geografia ludności*. PWN, Warszawa.
- Visaria L., Visaria P., 1995. *India's population in transition*. Population Bulletin, vol. 50, no. 3, Population Reference Bureau.
- World Factbook*, 1996. Central Intelligence Agency, Washington.

Sławomir Kurek

DEMOGRAPHIC CHANGES IN INDIA

The article aims at presentation of demographic changes of Indian states and territories including population growth also demographic structures and vital statistics on the background of social conditions in the years 1971-1981.

Present demographic changes performing in India consisting mainly in fertility and mortality decline affect decrease in population growth rate. However, considering very young age structure, continued population growth is unavoidable. Spatial differentiation of demographic processes in India is reflected in different social relations prevailing in the northern and southern part of the country.

MAREK TROC

Problematyka geografii ekonomicznej w regionalnych ćwiczeniach terenowych

Ćwiczenia terenowe o charakterze regionalnym są ważnym i pożądanym elementem procesu dydaktycznego na studiach geograficznych. Istotność ich wynika m.in. stąd, że umożliwiają one studentom porównanie wiadomości wyniesionych z zajęć kameralnych z realną rzeczywistością, rozbudowywanie swojej wiedzy o nowe fakty i bezpośrednie obcowanie z bardzo zróżnicowanym środowiskiem geograficznym.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie w zarysie organizacji i sposobu (metodyki) przeprowadzenia zajęć terenowych. Dokonano tego na przykładach, które stanowią fragmenty całościowej tematyki ćwiczeniowej realizowanej wzdłuż ustalonych tras. Główny akcent położony został na te zajęcia, które mają charakter badań bezpośrednich (ogólnych) lub wynikają z obserwacji. Nie jest to zatem przewodnik obejmujący całość problematyki ćwiczeniowej, a raczej przykładowe studium, w którym w oparciu o wybrane przykłady ukazano różne formy przeprowadzenia zajęć terenowych (stanowi ono fragment szerszego opracowania). Prezentowane trasy należy uważać za przykładowe, które mogą ulegać zmianom wedle uznania prowadzących, a czasem wymuszone mogą być np. możliwościami noclegowymi.

I. CEL ĆWICZEŃ

Przy opracowywaniu zadań ćwiczeniowych należy pamiętać, że zajęcia te mają charakter kompleksowy. Stąd należy mieć na uwadze szeroko pojęty cel ćwiczeń, obejmujący także problematykę z zakresu geografii fizycznej. Wykonanie ich zatem musi być tak pomyślane, by nie tylko nie odbywało się kosztem innych zagadnień,

ale tam gdzie jest to możliwe należy pokazywać istniejące współzależności pomiędzy środowiskiem naturalnym a gospodarczą działalnością człowieka.

Z punktu widzenia geografii ekonomicznej ćwiczenia te generalnie winny sprostować się do zdobywania, a także doskonalenia (lata starsze) umiejętności obserwacji środowiska geograficznego, odczytywania szczegółów i istniejących między nimi zależności. Ponadto powinny wdrożyć studentów do stosowania właściwych sposobów rejestracji zaobserwowanych zjawisk (szkice, notatki, zdjęcia), doskonalić umiejętność czytania mapy, nauczyć operowania prostymi metodami badań bezpośrednich, np. metodą wywiadu oraz sposobami uwiarygodniania informacji zebranych drogą wywiadu (równolegle prowadzone wywiady w tym samym zakresie tematycznym z sołtysem, księdzem, nauczycielem). Należy ćwiczyć umiejętności dostrzegania różnic kulturowych między regionami, np. w architekturze, w estetyce obejść gospodarskich itp., doszukiwania się i oceniania związków pomiędzy elementami środowiska naturalnego a gospodarką człowieka.

Często osiągnięcie zakładanego celu zdeterminowane jest warunkami pogodowymi. Deszcz, mgła, chłód wpływają na spowolnienie tempa ćwiczeń i w poważnym stopniu ograniczają wykonanie zaplanowanych zadań. Dla prowadzących stwarza to dodatkowe trudności, mianowicie konieczność opracowania tematów alternatywnych, często o zredukowanych treściach.

Problematyka geografii ekonomicznej w tego rodzaju zajęciach pojawia się już na I roku i trwa niemal do końca studiów.

II. PRZYGOTOWANIE DO ZAJĘĆ

Zajęcia terenowe wymagają większego wkładu pracy w przygotowanie, tak ze strony prowadzących ćwiczenia, jak i studentów, stąd należy rozpocząć je z pewnym wyprzedzeniem czasowym.

A. ZADANIA DLA PROWADZĄCYCH

- ustalenie trasy wzdłuż której będą realizowane ćwiczenia,
- ustalenie terminu zajęć, zabezpieczenie środka lokomocji i noclegów,
- poinformowanie studentów o terminie i trasie z takim wyprzedzeniem czasowym by uczestnicy mogli zabezpieczyć się w niezbędne materiały i pomoce,
- podać w informacji adresy noclegów i szczegółowe dzienne trasy,
- przygotować i przekazać studentom wzory kwestionariuszy (ankiet),
- przygotować notatki bibliograficzne ważniejszych pozycji z literatury i podać je w informacji,
- jeśli wybrane problemy mają referować na trasie studenci, należy określić tematy i podać je razem z innymi informacjami (przy licznych rocznikach – 2 autobusy – tematy należy dublować i zwrócić uwagę na zajmowanie miejsc w autobusach),

- podać w ogłoszeniu sposób zaliczenia ćwiczeń, a na I roku przypomnieć nadto o właściwym ubiorze, notatkach, organizacji wyżywienia itp.).

B. ZADANIA DLA STUDENTA

- zapoznanie się z treścią ogłoszenia,
- szczegółowe przestudiowanie trasy – jakimi drogami wiedzie trasa (wojewódzkie, międzynarodowe, lokalne), przez jakie większe miejscowości, przez jakie regiony administracyjne, przez jakie jednostki fizyczno-geograficzne,
- przygotowanie odbitek kserograficznych poleconych zadań, kwestionariuszy (**Uwaga! należy zaopatrzyć się w odbitki wszystkich kwestionariuszy przypisanych do konkretnego ćwiczenia**),
- przygotowanie aparatu fotograficznego (kamery) z zapasem filmów diapozytywowych (na przeźroczu) wraz z notesikiem do opisu fotografowanych obiektów.

Podstawą zaliczenia ćwiczeń jest wykonanie wszystkich poleceń prowadzących zajęcia (aktywny udział w zajęciach) oraz sprawozdanie, w którym winny się znaleźć:

- szkic trasy ćwiczeń (ogólny dla całości i szczegółowy dla poszczególnych dni),
- własne spostrzeżenia,
- notatki z informacji przekazywanych przez referujących,
- materiały z badań i wnioski (materiały z badań powinny być kompletne, tzn. obok własnych należy zamieścić również te, które wykonywane były przez inne grupy, m.in. wywiad u sołtysa, księdza, dyrektora szkoły, w Urzędzie Miasta itd.),
- wykonane zadania, jeśli takie były polecane,
- tekst sprawozdania z zakresu problematyki geografii ekonomicznej winien przeplatać się z tekstem geografii fizycznej, a związki działalności gospodarczej ze środowiskiem naturalnym (w przypadkach ewidentnych, np. budowa geologiczna → wody mineralne → uzdrowisko, gleby + warunki klimatyczne + rzeźba → określone uprawy, możliwość mechanizacji prac polowych) powinny być szczególnie akcentowane.

III. PRZYKŁADY ZADAŃ

DO REALIZACJI NA ĆWICZENIACH Z I, III I IV ROKU

I rok studiów

1. Czas trwania ćwiczeń: 3 dni

2. Trasa:

- 1 dzień: Kraków – Zabierzów – Krzeszowice – Jerzmanowice – Ojców – Sułowska – Olkusz – Chechło – Ogrodzieniec – Żarki – Potok Złoty
- 2 dzień: Potok Złoty – Olsztyn – Częstochowa – Włoszczowa – Jędrzejów – Chęciny – Kielce

3 dzień: Kielce – Św. Katarzyna – Pińczów – Busko Zdrój – Wiślica – Proszowice – Kraków

3. Mapy:

1. Okolice Krakowa. Mapa turystyczna, 1:200 000, PPWK, Warszawa-Wrocław 1985.
2. Województwa: m. krakowskie, nowosądeckie, tarnowskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1980.
3. Wyżyna Krakowska. Mapa turystyczna, 1:125 000, Centralny Ośrodek Informacji Turystycznej, Oddział Częstochowa 1988.
4. Województwo katowickie. Mapa topograficzno-administracyjna, 1:100 000, PG-K, Katowice 1994.
5. Województwa: bielskie, częstochowskie, katowickie, opolskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1978.
6. Województwa: kieleckie, radomskie, tarnobrzeskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1984.
5. Mapa krajoznawcza. Małopolska Zachodnia, Karpaty Zachodnie, 1:300 000, PPWK, Warszawa-Wrocław 1994.

4. Plany miast

5. Problematyka ćwiczeń (wybrane zagadnienia)

- sieć transportowa
zróznicowanie sieci dróg samochodowych, skrzyżowania dróg, linie kolejowe, skrzyżowania linii kolejowych z drogami samochodowymi, oznaczenia dróg, „konfrontacja” mapy z rzeczywistością;
- sieć osadnicza
fizjonomia wsi (wygląd), np. **zwarta zabudowa** (co najmniej 2/3 ogólnej liczby zabudowań znajduje się w odległości 30-50 m od siebie), **skupiona** (co najmniej 2/3 ogólnej liczby zabudowań znajduje się w odległości 50-100 m od siebie), **rozproszona** (budynki znajdują się w odległości 100-500 m od siebie). Zwracać uwagę na wykorzystanie w budownictwie miejscowych surowców budowlanych. Miasta i ich funkcje;
- przemysł
eksploatacja lokalnych surowców mineralnych, eksploatacja węgla, zbroczowa, stokowa, sposób wykorzystania surowców (np. topniki w hucie żelaza, do produkcji cementu, produkcja suchych tynków, podszadzka płynna w kopalniach). Przemysł a środowisko;
- rolnictwo
gleby a uprawiany gatunek roślin, uprawy trwałe, uprawy roślin przemysłowych, uprawy zbożowe, wielkość pól, dominanta upraw.

Bazę merytoryczną ćwiczenia stanowią informacje przekazane przez prowadzącego zajęcia oraz obserwacje poczynione przez studentów

Uwaga! W sprawozdaniu należy umieścić rozwiązania niżej przedstawionych zadań:

1. Wykorzystanie zasobów mineralnych występujących na obszarze objętym ćwiczeniami.
2. Przestrzenne zróżnicowanie upraw rolnych (posługiwać się dominantami).
3. Porównanie fizjonomii kilku dowolnych wsi z każdego regionu (rozpatrywane wsie oraz obszary upraw i występowania surowców przedstawić na mapce).

III rok studiów

1. Czas trwania ćwiczeń: 5 dni

2. Trasa:

- 1 dzień: Kraków – Jaworzno – Tychy – Mikołów – Gliwice – Strzelce Opolskie – Raszowa – Opole – Jawor – Bolków – Karpacz
- 2 dzień: Karkonosze, Jelenia Góra
- 3 dzień: Karpacz – Świeradów Zdrój – Leśna – Bogatynia – Zgorzelec – Lubań – Gryfów – Pszeniczo – Jelenia Góra – Karpacz
- 4 dzień: Karpacz – Kowary – Kamienna Góra – Wałbrzych – Nowa Ruda – Karlów – Kudowa Zdrój – Bystrzyca
- 5 dzień: Bystrzyca – Międzygórze – Kłodzko – Złoty Stok – Paczków – Otmuchów – Nysa – Prudnik – Kędzierzyn-Koźle – Gliwice – Kraków

3. Mapy:

1. Województwa: m. krakowskie, nowosądeckie, tarnowskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1980.
2. Województwa: bielskie, częstochowskie, kstowickie, opolskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1976.
3. Województwa: jeleniogórskie, legnickie, wałbrzyskie, wrocławskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1977.

lub

1. Mapa krajoznawcza. Dolny Śląsk, Sudety, Wielkopolska południowo-zachodnia, 1:300 000, PPWK, Warszawa-Wrocław 1994.
2. Mapa krajoznawcza. Górny Śląsk, Wielkopolska południowo-wschodnia, 1:300 000, PPWK, Warszawa-Wrocław 1994.

oraz

1. Polska. Mapa administracyjna, 1:750 000, PPWK, Warszawa-Wrocław 1994.
2. Polska. Podręczna mapa gospodarcza, 1:1 250 000, PPWK, Warszawa 1976.
3. Samochodowa mapa Polski, 1:750 000, PPWK, Warszawa-Wrocław 1989.

wskazane

1. Województwo katowickie. Mapa topograficzno-administracyjna, 1:100 000, PG-K, Katowice 1994.

4. Plany miast

Należy na podstawie roczników statystycznych zapoznać się z aktualnymi wskaźnikami gospodarczymi województw, przez które prowadzi trasa (m.in. powierzch-

nia, ludność, bezrobocie, struktura zatrudnienia, użytki rolne, uprawy, plony, sieć transportowa.

5. Wybrane problemy:

1. Pochodzenie terytorialne ludności obszaru Zachodnich Ziem Odzyskanych (na przykładzie wsi Raszowa w woj. opolskim i Pszeniczno w woj. jeleniogórskim).

(Uwaga! Wsie przy każdym ćwiczeniu należy zmieniać)

2. Fizjonomia wsi w Polsce południowo-zachodniej.
3. Zagadnienia gospodarki rolnej w przekrojach regionalnych (rozkałkowanie pól, główne uprawy, wielkość gospodarstw, gospodarstwa opuszczone).
4. Osadnictwo miejskie (wielkość, historia, funkcje).

6. Organizacja badań:

1. Imiennie wyznaczyć 3 osoby do przeprowadzenia wywiadu z sołtysem – kwestionariusz II-A.
2. Pozostali uczestnicy samorzutnie tworzą 3-osobowe zespoły i przeprowadzają wywiady bezpośrednie z mieszkańcami (min. 3 gospodarstwa) – kwestionariusz I-B.

7. Zadania: (obowiązują wszystkich uczestników ćwiczeń!)

1. Do wcześniej przygotowanej tabeli (wzór poniżej) w czasie przedstawiania problematyki mijających ośrodków miejskich wpisuj właściwe informacje

L.p.	Nazwa miasta	Prawa miejskie	Ludność	Funkcje
1.	Jaworzno	~1889	100 tys.	przemysł. handl., transp.
n				

W oparciu o wypełnioną informacjami tabelę pogrupuj miasta według ustalonych przez siebie cech i wyciągnij wnioski.

2. Na podstawie poczynionych obserwacji dokonaj porównania fizjonomii wsi opolskiej z wsiami leżącymi np. wzdłuż trasy: zjazd z autostrady (Wrocław – Zgorzelec) – Jelenia Góra.
3. Opisz wygląd części uzdrowskiej m. Kudowa Zdrój. Przedstaw właściwości lecznicze wód mineralnych Kudowy.
4. Wjeżdżając wyciągiem na Kopę przeprowadź wywiad z pracownikami nt. liczby osób korzystających z wyciągu w skali roku lub w kasie, gdzie sprzedaje się bilety wstępu do parku. (Podobny wywiad przeprowadź w kasie biletowej na Szczelińcu lub Błędnym Skałach).
5. Na podstawie mapy wynotuj nazwy miejscowości, które mają w swojej nazwie człon „Zdrój” i leżą na obszarze ćwiczeń. Podkreśl te, przez które

przejeżdżał(a)ś/ był(a)ś. Z czym kojarzysz tak dużą liczbę uzdrowisk o różnicowych profilach leczniczych?

IV rok studiów

1. Czas trwania ćwiczeń: 5 (6) dni

2. Trasa:

- 1 dzień: Kraków – Olkusz – Dąbrowa Górna – Siewierz – Częstochowa – Warszawa – Zakroczym – Raciąż – Mława – Olsztyn **lub** Kraków – Miechów – Jędrzejów – Kielce – Radom – Grójec – Warszawa – Zakroczym – Raciąż – Mława – Olsztyn
- 2 dzień: Olsztyn – Dobrze – Miasto – Orneta – Braniewo – Frombork – Elbląg – Malbork – Gdańsk
- (3 dzień: Gdańsk – Tczew – Malbork – Nowy Dwór – Świbno – Gdańsk przy trasie 6-dniowej)
- 3 dzień: Gdańsk – Wejherowo – Łeba – Żarnowiec – Gdańsk
- 4 dzień: Gdańsk – Gdynia – Sopot – Wejherowo – Puck – Władysławowo – Płw. Hel – Rozewie – Gdańsk
- 5 dzień: Gdańsk – Grudziądz – Toruń – Włocławek – Łęczyca – Łódź – Bełchatów – Dąbrowa Górnicza – Olkusz – Kraków

3. Mapy:

1. Województwa: m. krakowskie, nowosądeckie, tarnowskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1980.
2. Województwa: kieleckie, radomskie, tarnobrzeskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1984.
3. Województwa: ciechanowskie, ostrołęckie, płockie, stoł. warszawskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1978.
4. Województwa: elbląskie, olsztyńskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1984.
5. Województwa: gdańskie, słupskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1976.
6. Województwa: koszalińskie, szczecińskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1: 500 000, PPWK, Warszawa 1984.
7. Województwa: bydgoskie, toruńskie, włocławskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1978.
8. Województwa: kaliskie, konińskie, m. łódzkie, piotrkowskie, sieradzkie, skierniewickie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1976.
9. Województwa: bielskie, częstochowskie, katowickie, opolskie. Mapa krajoznawczo-samochodowa, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1978.

lub

1. Mapa krajoznawcza. Małopolska Zachodnia, Karpaty Zachodnie, 1:300 000, PPWK, Warszawa – Wrocław, 1994

2. Mapa krajoznawcza. Warmia, Mazury Zachodnie, Mazowsze Zachodnie, 1:300 000, PPWK, Warszawa – Wrocław 1994.
3. Mapa krajoznawcza. Kaszuby, Kujawy, Wielkopolska północno-wschodnia, 1:300 000, PPWK, Warszawa – Wrocław 1994.
4. Mapa krajoznawcza. Górny Śląsk, Wielkopolska południowo-wschodnia, 1:300 000, PPWK, Warszawa – Wrocław 1994.

oraz

1. Wyżyna Krakowska. Mapa turystyczna, 1:125 000, Centralny Ośrodek Informacji Turystycznej, Oddział Częstochowa, 1988.
2. Żuławy Wiślane. Mapa turystyczno-krajoznawcza, 1:100 000, 1992.
3. Pobrzeże Gdańskie. Mapa turystyczna, PPWK, Warszawa 1977.
4. Pobrzeże Bałtyku. Mapa turystyczna, 1:400 000, PPWK, Warszawa 1977.
5. Ziemia Kaszubska. Mapa turystyczna, 1:100 000, PPWK, Warszawa 1995.

4. Plany miast

5. Wykaz tematów i osób, które mają je opracować:

1. Rolnictwo woj. kieleckiego
2.

.

- n. Częstochowa jako ośrodek przemysłowy – współczesne przemiany strukturalne

Należy na podstawie roczników statystycznych zapoznać się z aktualnymi wskaźnikami gospodarczymi województw, przez które prowadzi trasa (m.in. powierzchnia, ludność, bezrobocie, struktura zatrudnienia, użytki rolne, plony, sieć transportowa).

Kwestionariusze do badań – po wzorcowe kwestionariusze należy zgłosić się do prowadzącego ćwiczenia (**Uwaga!** należy zaopatrzyć się w odbitki wszystkich kwestionariuszy).

Sposób zaliczenia – pisemne sprawozdanie wraz ze szkicami trasy (dziennymi) i materiałami z badań.

Materiały z badań powinny być kompletne, tzn. obok własnych należy zamieścić również te, które wykonywane były przez inne grupy (wywiad u sołtysa, księdza, dyrektora szkoły, w Urzędzie Miasta itd.).

Pobyt nad morzem stwarza możliwości poznania nowych gałęzi gospodarki, które ściśle związane są z dostępem do niego. Problematyka gospodarcza jest bardzo urozmaicona i należy wybrać z niej najistotniejsze i dostrzegalne elementy. Niezbędne wydaje się w tym miejscu wyjaśnienia pewnych podstawowych pojęć, które pozwolą na wyjaśnienia usankcjonowanych prawem morskim gospodarczych możliwości wykorzystywania zasobów morza. **Morskie wody wewnętrzne** obejmują powierzchnię zawartą między lądem a wewnętrzną granicą morza terytorialnego – *linią podstawową* (wody zatok, których brzegi należą do jednego państwa, wody portów, ujścia rzek). Wody te podlegają zwierzchnictwu państwa nadbrzeżnego, a korzysta-

nie z nich przez statki obce zależy od uznania tego państwa. **Morze terytorialne** obejmuje wody morskie znajdujące się między linią podstawową a morzem otwartym lub wyłączną strefą ekonomiczną. Maksymalna szerokość morza terytorialnego (wody, dno i wnętrze) może wynosić 12 mil morskich (1 mila morska – 1552 m). Zewnętrzna granica morza terytorialnego jest jednocześnie granicą państwową państwa nadbrzeżnego, co oznacza, że wody wewnętrzne wraz z morzem terytorialnym tworzą całkowite terytorium państwa. **Wyłączna strefa ekonomiczna** obejmuje obszar morski rozciągający się poza morzem terytorialnym, na którym państwo nadbrzeżne posiada suwerenne prawa do poszukiwania, eksploatacji, ochrony i gospodarki zasobami naturalnymi zarówno żywymi, jak i mineralnymi wód morskich, dna morskiego i jego wnętrza. Aktualnie obowiązujące obszary morskie Rzeczypospolitej Polskiej uregulowane zostały ustawą z 21 III 1991 r. Obok wód wewnętrznych Polska dysponuje 12-milowym pasem morza terytorialnego. Granice wyłącznej strefy ekonomicznej (mieści się w jej granicach obszar szelfu kontynentalnego i strefa wyłącznego rybołówstwa) wytyczona została w dwustronnych umowach z sąsiednimi państwami. Bałtyk podzielony jest na 8 akwenów (wg cech morfometrycznych). Polskie morze terytorialne mieści się w akwenie III. W strefie morza terytorialnego wydzielono szereg mniejszych pól zwanych także akwenami. Wykorzystywane są one okresowo dla ćwiczeń wojskowych. Przed rozpoczęciem ćwiczeń dla użytkowników tej strefy morskiej (żegluga, rybołówstwo) podawane są drogą radiową komunikaty mówiące o zamknięciu konkretnego akwenu na określony czas.

6. Ćwiczenia w oparciu o badania bezpośrednie (wybrane przykłady):

1. Rola małych miast w stosunku do zaplecza na wybranych przykładach (Raciaz, Frombork, Nowy Dwór Gdański, Łeba).
2. Porównaj morfologię badanych miast oraz wykaż różnice i podobieństwa w pełnionych przez nie funkcjach.
3. Porównaj porty: gdański, Północny i łebski.

7. Organizacja zajęć (badań):

1. Wyprowadzić miasto do przeprowadzenia badań.
2. Przewidywany czas 45 min. ^{+15 min}
3. Przydzielić personalnie zadania:
 - a. Urząd Miasta – 4 osoby (kwestionariusz I-A),
 - b. Urząd Gminy – 4 osoby (kwestionariusz I-B),
- c. wybrane zakłady przemysłowe (np. 2) po 2 osoby (kwestionariusz I-C),
- d. pozostała część uczestniczących w ćwiczeniach dzieli się samorządnie na 4-osobowe zespoły i prowadzi badania posługując się kwestionariuszem I-D

Każda grupa zobowiązana jest do dołączenia do pytań zawartych w kwestionariuszach co najmniej 2 pytań związanych z tematyką badań sformułowanych przez siebie.

4. Prezentacja zebranych informacji przez wskazane osoby odbywa się w autobusie z wykorzystaniem mikrofonu (**należy zachować dużą ostrożność przy podchodzeniu i odchodzeniu od mikrofonu – autobus w ruchu!**).
5. Podsumowania (wnioski) dokonuje prowadzący lub student pod kierunkiem prowadzącego.
6. Do sprawozdania należy dołączyć pełny materiał faktograficzny z badań, stąd konieczność wymiany materiałów między sobą.

IV. KWESTIONARIUSZE

I-A. Kwestionariusz do wykorzystania przy zbieraniu materiałów w Urzędzie Miasta

1. Nazwa miasta
2. Województwo, powiat
3. Region fizyczno-geograficzny
4. Położenie w stosunku do linii komunikacyjnych, sieci rzecznej, obszaru województwa, powiatu

- a. Jaką zajmuje powierzchnię?
- b. Ile liczy mieszkańców?
- c. Jaki jest przyrost naturalny?
- d. Jaki jest przyrost rzeczywisty?
- e. Jaka jest struktura wieku?
- f. Jakie zakłady przemysłowe i instytucje funkcjonują w mieście?

- g. Jakie jest zatrudnienie (w liczbach bezwzględnych) i jaka jest struktura zatrudnienia?

h. Ile jest bezrobotnych?stopa bezrobocia

i. Ile jest szkół i jakie?

.....

.....

.....

j. Ile jest gospodarstw rolnych, jaką zajmują powierzchnię i w czym się specjalizują?

.....

.....

.....

k. Czy jest kanalizacja, wodociąg, oczyszczalnia ścieków, gaz sieciowy? (właściwe podkreślić)

l. Czy są jakieś nowe inwestycje z lat 1990-1997 (jakie?)

.....

.....

.....

ł. Z jakimi problemami aktualnie boryka się miasto?

.....

.....

.....

m. Jakie są dalsze perspektywy rozwoju gospodarczego miasta?

.....

.....

.....

I-B. Kwestionariusz do wykorzystania przy badaniu gminy

1. Nazwa gminy z siedzibą w

2. Województwo powiat

3. Region fizyczno-geograficzny

4. Położenie gminy w województwie i jej podstawowa funkcja gospodarcza

.....

a. Wsie wchodzące w skład gminy

.....

b. Powierzchnia ilość użytków rolnych w tym gruntów ornych
łąk, pow. lasów, wód

c. Jakość gleb

d. Liczba mieszkańców

e. Źródła utrzymania

- f. Zagospodarowanie techniczne wsi (infrastruktura) wodociągi, gaz sieciowy, kanalizacja
- g. Główne uprawy (i plony)

h. Produkcja zwierzęca (obsada zwierząt na 100 ha UR)

i. Gospodarstwa specjalistyczne (jakie?, ile?)

j. Liczba gospodarstw

k. Struktura wielkościowa gospodarstw

l. Sposób i miejsce zbytu produktów rolnych

m. Poziom mechanizacji prac rolnych

I-C. Kwestionariusz do wykorzystania przy badaniu zakładu przemysłowego

1. Nazwa miasta
2. Nazwa zakładu przemysłowego.....
3. Forma własności
4. Położenie zakładu w mieście
- a. Ilu zatrudnia pracowników?
- b. Skąd pochodzą pracownicy?
- c. Co wytwarza (główne asortymenty)?
- d. Skąd sprowadza surowce do produkcji?
- e. Czy produkowane wyroby znajdują nabywców za granicą? (jeśli tak, to gdzie?)
- f. Czy zakład będzie rozbudowywany? (jest zadłużony?, przeznaczony do likwidacji?, do sprzedaży?)
- g. Czy jest uciążliwy dla otoczenia i dlaczego?

I-D. Kwestionariusz do wykorzystania przy badaniu morfologii i niektórych funkcji miasta

1. Nazwa miasta
2. Co stanowi centrum miasta? (szkic na odwrocie kartki)
3. Jakie (i ile?) sklepy znajdują się w centrum?
4. Jakie instytucje znajdują się w centrum? (np. bank, poczta itp.)

5. Określ zabudowę centrum (np. budownictwo 3-kondygnacyjne, nowe)

6. Zagospodarowanie (np. dworzec PKS, PKP, przystanek, postój taxi, zieleńce, fontanna, ławki)

Zespoły wybierają sobie **po jednej ulicy** (każdy zespół inną!), którą należy „dowia-
zać” do wcześniej wykonanego szkicu, przejść się nią zwracając uwagę (i notując
spostrzeżenia) na:

budynki (liczba kondygnacji, rodzaj materiału, z jakiego są wykonane, ich przeznaczenie, np. budynek mieszkalny, magazyn, warsztat), budynki wolnostojące, zabudowa zespolona, ogródki, ogrodzenie itp.

7. Jakie placówki handlowo-usługowe i instytucje (także inne obiekty) znajdują się przy wybranej ulicy?.....

8. Czym się kończy (prowadzi w pola, do lasu, jest fragmentem drogi przebiegającej przez miasto)?

9. Poczynić krótkie wywiady z napotkanymi mieszkańcami tej ulicy na temat życia w miasteczku m.in. a) czy są jarmarki i w jakie dni?, b) jaki jest zasięg przestrzeni tych jarmarków?, c) czym się na nich handluje (dawniej i dziś)?, d) jakie mają one znaczenie dla mieszkańców miasta?, e) czy w mieście znajdują się jakieś obiekty kulturalno-rozrywkowe, które ściągają ludność spoza miasta?, f) czym się zajmuje miejscowa ludność? („z czego żyje?”), g) czy miejscowość można określić jako spokojną?, h) co uważają za niezbędną inwestycję dla miasta i dlaczego? (i inne pytania)

II-A. Kwestionariusz do wykorzystania przy zbieraniu materiałów we wsiach (u sołtysa)

1. Nazwa miejscowości
2. Gminapowiatwojewództwo
3. Region geograficzny
 - a. Liczba ludności
 - b. Czy we wsi przybywa czy ubywa ludności?
..... jakie są tego przyczyny?
.....
.....
.....
 - c. Skąd i kiedy przybyli mieszkańcy do tej miejscowości?
.....
.....
.....
 - d. Ile we wsi jest gospodarstw rolnych?
.....
 - e. Jaka jest ich przeciętna wielkość?
.....
 - f. Ile jest dużych gospodarstw i po ile liczą ha?
.....
 - g. Czy są gospodarstwa specjalistyczne?jakie?
.....
.....
 - h. Co się głównie uprawia?
.....
.....
 - i. Gdzie i komu się sprzedaje ziemiopłody?
.....
 - j. Gdzie sprzedaje się trzodę chlewną, bydło?
.....
 - k. Czy jest gaz sieciowy, wodociąg, kanalizacja?
 - l. Czy są możliwości pracy poza rolnictwem? gdzie?
..... ile osób tam pracuje?
.....
 - ł. Czy rozwija się budownictwo mieszkaniowe?
.....
 - m. Jakie podmioty gospodarcze funkcjonują we wsi? (sklepy, warsztaty, hurtownie itd.)
.....
.....

n. Jakie obiekty użyteczności publicznej znajdują się we wsi?

.....
.....
.....
.....

II-B. Kwestionariusz do wykorzystania przy zbieraniu materiałów we wsi (w gospodarstwach)

1. Nazwa miejscowości

2. Gminapowiatwojewództwo

3. Region geograficzny

a. Skąd przybyła rodzina do tej miejscowości i kiedy?

.....
b. Ilupokoleniowa jest rodzina?

c. Co stanowi źródło utrzymania?

.....
.....

d. Wielkość gospodarstwa rolnego?grunty orne, łąki
sad inne trwałe uprawy

e. Główne uprawy plony

.....
f. Hodowla i przeznaczenie zwierząt

g. Czy jest w gospodarstwie traktor?

.....
h. Jakimi maszynami dysponuje gospodarstwo?

.....
.....

i. Sposób sprzedaży produktów rolnych, zwierząt

.....
j. Jaką przyszłość widzą dla siebie gospodarze?

k. Jakie obiekty gospodarcze znajdują się w obejściu?

.....
.....
.....

Pytania i spostrzeżenia własne

1.
.....
.....

Marek Troc

The paper outlines organization and methodology for field classes in economic geography. The author uses different methods for 1st, 3rd and 4th year and refers to many examples which are excerpts from complete programmes for particular routes. A research questionnaire, several model tables and many tasks for students are also included in the text.

The author suggests the teachers and the students to adjust the scope of the research according to the level of economic development of the area where the field classes are held.

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
<i>Alicja Krakowska 1939-1997</i>	9
Jan Rajman, <i>Miejska sieć osadnicza południowej Polski w okresie transformacji społeczno-gospodarczej kraju</i>	15
Zbigniew Długosz, Tomasz Rachwał, <i>Poziom i dynamika starzenia się ludności w województwie krakowskim w latach 1988-1996 w świetle wybranych struktur demograficznych</i>	25
Agnieszka Kwiatek-Sołtys, <i>Rolnicza baza ekonomiczna małych miast regionu krakowskiego</i>	37
Stanisław Kłosowicz, <i>Główne tendencje zmian w indywidualnym rolnictwie województwa skierniewickiego w latach 1988-1996</i>	47
Zygmunt Szot, <i>Przymusowe migracje wewnętrzne w Rosji</i>	55
Renata Rettinger, <i>Rola sektora prywatnego w rolnictwie Ukrainy</i>	63
Radosław Ułiszak, <i>Przemiany w poziomie intensywności rolnictwa Unii Europejskiej w latach 1975-1993</i>	77
Sławomir Kurek, <i>Przemiany demograficzne w Indiach</i>	99
Marek Troc, <i>Problematyka geografii ekonomicznej w regionalnych ćwiczeniach terenowych</i>	111

CONTENTS

Introduction	8
<i>Alicja Krakowska 1939-1997</i>	9
Jan Rajman, <i>Urban settlement system of southern Poland in social-economic transition period</i>	15
Zbigniew Długosz, Tomasz Rachwał, <i>The level and dynamics of aging process in Cracow voivodship between 1988 and 1996 in the light of selected demographic structures</i>	25
Agnieszka Kwiatek-Sołtys, <i>Agricultural economic base of small towns of Cracow Region</i>	37
Stanisław Kłosowicz, <i>Main tendencies of changes in individual agriculture of Skierniewice voivodship</i>	47
Zygmunt Szot, <i>Internal forced migrations in Russia</i>	55
Renata Rettinger, <i>The role of private sector in Ukrainian agriculture</i>	63
Radosław Ułiszak, <i>Changes of EC's agriculture intensity level in 1975-1993</i>	77
Sławomir Kurek, <i>Demographic changes in India</i>	99
Marek Troc, <i>The problems of economic geography in regional field classes</i>	111

ISSN 0239-796X
ISBN 83-87513-52-0

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓŁNOŚCI

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

